

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

YEREWANER STAATSUNIVERSITÄT

GÜNTER FUCHS
HANS-ULRICH LÜDEMANN

MÖRDERMORD

DOKUMENTE UND DIALOGE

Aus dem Deutschen übersetzt von

Dora Sakayan
und
Evelina Makarian

VERLAG DER JEREWANER STAATSUNIVERSITÄT

JEREWAN – 2008

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳՅՈՒՆԹԵՐ ՖՈՒՔՍ
ՀԱՆՍ-ՈՒԼՐԻԽ ԼՅՈՒԴԵՄԱՆ

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՈՒ ԵՐԿԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գերմաներենից թարգմանեցին՝

Դորա Սաքայան
և
Էվելինա Մակարյան

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2008

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ֆ 996

Հրատարակության է ներկայացրել
ԵՊՀ Հայագիտական կենտրոնը

Ֆ 996 Ֆուքս Գյունթեր, Լյուդեման Հանս-Ուլրիխ
Մարդասպանի սպանությունը, փաստաթղթեր ու երկխոսություններ: – Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2008 թ., 116 էջ:

Գեղարվեստա-փափերագրական փիլակ Հայ նշանավոր վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյանի ահարեկչության և դատավարության մասին: Ժամանակին մեծ աղմուկ հանած բեռլինյան այս դատավարությունն այլոց թվում ոգեշնչել է նաև գերմանացի ժամանակակից հեղինակներ՝ պատմաբան Գյունթեր Ֆուքսին և գրող Հանս-Ուլրիխ Լյուդեմանին, որոնք գրական-գեղարվեստական խոսքը վարպետորեն համակցում են Սողոմոն Թեհլերյանի դատավարության բնագիր արձանագրությունների հետ: «Մարդասպանի սպանության» Հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսնում առաջին անգամ:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

ISBN 978-5-8084-1004-6

© ԵՊՀ Հրատ., 2008 թ.
© Թարգմանիչների Համար, 2008 թ.

Գերմաներեն բնագրի հեղինակներն ընթերցողին տեղեկացնում են, որ իրենց գրքում չեղադիր* տառերով տրված հատվածները վերարտադրումն են բնագիր փաստաթղթերի:

Դատավարության ընթացքի փաստական հիմնավորումը կատարված է հետևելով Բեռլինի նահանգային երրորդ դատարանի երկվյալների ատյանի կողմից Թալեաթ փաշային սպանության մեջ մեղադրվող Հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանի դատաքննության սղագիր արձանագրություններին (տե՛ս էջ 5): Գործ՝ Կ. Ե. 22/21, 1921 թ. հունիս 2 և 3, Արմին Թ. Վեգների նախաբանով: (Տե՛ս Թեսա Հոֆմանի ներածականով՝ «Թալեաթ փաշա դատավարությունը» գործը [“Der Prozess Talaat Pascha”, Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte m.b.H. in Berlin W 8 1921], որը հրապարակվել է քաղաքական ու պատմական հարցերով զբաղվող Բեռլինի գերմանական հրատարակչության կողմից «Պոգրոմ» շարքում՝ վտանգված ժողովուրդների ընկերության հանձնարարությամբ «Հայերի ցեղասպանությունը դատարանի առաջ» վերնագրով [Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht, Göttingen, Wien 1980, 1985]):

Հիտլերի խոսքերի մեջբերումը վերցված է 1919–1945 թթ. Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության վերաբերող փաստաթղթերի ժողովածուից, չափ D. VII, No 193, էջ 171, ծանոթագրություն 1 [Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1919–1945, Serie D, VII, No 193, S 171, Anm. 1]:

Վեգների հետ հարցազրույցի հատվածը վերցված է Թեսա Հոֆմանի և Ժիրայր Քոչարյանի խմբագրած «Հայաստան. Ցեղասպանություն-Տեղահանում-Աքսոր 1979–1987» [Armenien. Völkermord-Vertreibung-Exil 1979–1987, hrsg. von Tessa Hofmann und Gerayr Koutcharian, pogrom themen 1, Göttingen und Wien, 1987] գրքից:

Մնացած բոլոր աղբյուրները նշվում են տեքստում:

* Ի տարբերություն գերմաներեն բնագրի սույն՝ Հայերեն հրատարակության մեջ դատական արձանագրությունները տարբերակված են ուղիղ տառերով (Դ. Ս.):

Ահա նրանք են կրկին՝ ոմբարկու օդաչուի բաճկոնակ հագած և բեյսբոլի տոփաններով զինված սափրած գլուխները, որոնք իրենց ուժեղ են զգում, երբ ոհմակով են: Այս անգամ նրանք մի օտարերկրացու են հայածում Բեռլինի գիշերային փողոցներով մեկ: Սակայն պարոն Մելիքյանի բախտը բերում է: Մի թուրք բանջարավաճառի միջամտության շնորհիվ երիտասարդները ձեռք են քաշում նրանից: Ինչն է ուրեմն պատճառը, որ այդ ղեպքից անմիջապես հետո ծանր վիրավորված կալիֆոռնիացի գիտնականը մերժում է մի թուրք բժշկի խնամքը: Արդո՞ք նրա տարօրինակ վերարևրմունքը պետք է վերագրել մատուցված զեղորայքին:

Վիրավորյալ Մելիքյանի երեսակայությունը նրան ներկայից առաջնորդում է ղեպի 1921-ի Բեռլինը, որտեղ երդվյալների ատյանի առաջ կանգնած է նրա հայ մեծ հայրը, որը մեղադրվում է մարտի 15-ին Հարդենբերգ փողոցում՝ Սալի Ալի Բեյ անվան տակ այստեղ թաքնվող Թուրքիայի ներքին գործերի նախկին նախարար Թալևաթ փաշային սպանելու համար: Եվ քանի որ այդ դատավարությունը Մելիքյանի նաև գիտական աշխատանքի նյութն է, չպետք է զարմանալ, որ նա իրեն տեսնում է որպես դատաքննության անմիջական մասնակից: Նույնքան իրական են թվում նրա երկխոսությունները սպանված Թալևաթի հետ, որը երգվելով գերմանական իրավական պետության անունով, համոզված է, որ իրեն սպանողի կյանքն ավարտվելու է կացնահարումով:

Կա՞ արդյոք որևէ կապ Բարձր դուան ներքին գործոց նախկին նախարարի՝ Մելիքյանի մեծ հոր ձեռքով իրագործված, այսպես կոչված, սպանության և ոմն թուրք բժշկից ամերիկացու անբացատրելի վախի միջև: Ահա այս հարցերին է փորձում պատասխան տալ «Մարդասպանի սպանությունը» գիրքը:

ԲԵՌԼԻՆ—ՔՐՈՅՑԲԵՐԳ

Սեպտեմբերի 27, 1995 թ., 22-ն անց 13:

Գյորլիցի զբոսայգուց ղեպի Աշխարհապահների ջրանցքը ձգվող Ֆորսթեր փողոցը երևելյան այս ուշ ժամին ամայի է: Կալիֆոռնիացի պարոն Մելիքյանը, որ երեք ամիս է, ինչ Բեռլինի աղատ համալսարանում գիտական աշխատող է, անիծում է այն պահը, երբ ընկերներին այցելելուց հետո որոշեց ոտքով տուն գնալ: Նա հավատ չէր ընծայել Բերքլիի իր մի քանի աշխատակիցների ասածներին, թե Գերմանիայում գնալով ավելի է աճում ատելությունը օտարերկրացիների հանդեպ: Սակայն հիմա ամեն տեսակի նդովքն այլևս անօգուտ է: Այս պահին Սոդոմոն Մելիքյանը փախչում է, որ փրկի կյանքը: Նա հեհեհ վազում է և կողերը ծակող անասելի ցավից զրկված խնկարկուրույս է լինում: Կայծակնային արագությամբ նրա աչքերի առջևով կինոժապավենի պես անցնում են տեսարաններ, որոնք իր մեծ հոր՝ Հայրդի Սոդոմոն Թեհլերյանի, հետազայում՝ Սարո Մելիքյանի պատմածով լի էին արյունով, բռնաբարություններով ու դիակներով: Դա այն ժամանակ էր, երբ քաղաքացիական շորերով ու զինվորական համազգեստով թուրք ջարդարարները Թեհլերյան ընտանիքի բոլոր անդամներին իրենց տներից դուրս քշեցին ու նրանց ինչ-որ օտար մի տեղում սպանեցին: Ճանապարհին շատ սակավ էր թուրք համաքաղաքացիներից եկող օգնությունը: Այդ ամենը տեղի ունեցավ 1915 թ., իսկ տեղահանության պաշտոնապես հայտարարված վերջնակետը անուն չունեւ...

Եվ ահա այստեղ են Սոդոմոն Մելիքյանին հետապնդողները, ումբարկու օդաչուի բաճկոնակ հագած երիտասարդներ, որոնք սալահատակին երիզակոշիկներից առաջացած դոփյունով վրա են հասնում ու նրան գետին տապալում: Նրանցից մեկը ոռնում է.

— Էյ, դու, օտարերկրացի՛ խոզ: Դու էիր, որ չէիր ուզում մեզ կրակ տալ: Չլսողին հասկացնել է պետք:

Մեծողները իրենք էլ են վազքից չնչակտուր, այնպես որ նրանցից մեկի արձակած «Օտարներ, հեռացե՛ք» հերթական ճիչը առաջվա ուժգնությունը չունի: Սակայն ամբողջ ուժով հարվածել նա դեռ կարողանում է:

Մեկիքյանը փորձում է երկու ձևերով պաշտպանել զլուխը: Նրա պատուված չրթներից արյուն է ժայթքում: Ի վերջո կալիֆոռնիացի երիտասարդը պաղատում է նրանց, որ թողնեն՝ գնա:

— Գնա՞, դու պետք է սողաս,— դիվային քրքիջով վրա է հասնում Հաջորդն ու սկսում կոշիկի սուր ծայրով խելագարի պես հարվածել գետնին փոված մարդուն:

— Մի՛ խփեք,— գոռում է Մեկիքյանը: Այժմ այլևս նրա ամերիկյան առողջանությունը դժվար է անտեսել:

— Ակնոցավոր օձն ամերիկացի է ձեռնում: Ի՞նչ է, մեզ ապուշի տե՞ղ են դնում:

Մեկիքյանի բոլոր աղաչանքները կարծես միայն ավելի են հրահրում երիտասարդներին: Այս անգամ ակադեմիականը բնյսրոլի տոփանով մի հարված է ստանում գլխին: Շրվակոցով կոտրվում է ակնոցը:

— Գլուխդ վրայիցդ կպոկեմ, խոզի մեկը:

Վերջին բառերը Մեկիքյանը այլևս չի լսում: Սակայն գիտակցությունը կորցրած մարդու համար բարեբախտություն է, որ այդ պահին ամուսինների մի զույգ իրենց աղջկան այցելելու ճանապարհին կտրում—անցնում է Ֆորսթեր փողոցը: Բանջարավաճառ էրգուն Ինջեն իսկույն ըմբռնում է իրավիճակը:

— Վախկոտ խուժան,— ամբողջ ուժով գոռում է հիսնամյա տղամարդը՝ մոտենալով նրանց:

Կովազան խումբը բաց է թողնում Սողոմոն Մեկիքյանին: Սակայն քանի որ նրանք թվով չատ են, չեն վախենում ամրակազմ էրգուն Ինջենից: Չվակոցով բացվում են մետաղյա դանակները:

— Օգնեցե՛ք,— ճչում է տիկին Ինջեն՝ ամուսնուն շրջապատված տեսնելով:

— Տեսնե՛ք քեզնից ինչ կմնա, եթե քեզ սխտորի պճղի պես ճղման,— ասում է սափրած զլուխներից մեկն ու խրում դանակը:

Մինչ էրգուն Ինջեն տնքոցով գետին է տապալվում, կինն անդադար օգնություն է կանչում: Սակայն փողոցի թե՛ լուսավոր, թե՛ մութ պատուհանների հետևում ոչ ոք չի չարժվում:

— Տղե՛րք, թռանք կենտրոնով,— դիմում է դանակահարողը ընկերներին:

Նրանց կոշիկների կրունկների դոփյունը արագ հեռանում է գիշերային մթնոթյան մեջ:

— Էրգո՛ւն,— տիկին Ինջեն սարսափահար կռանում է ամուսնու վրա,— էրգո՛ւն,— ճչում է նա, և անունն այդ արձագանքում է մեքենաներով լցուն գիշերային փողոցում:

Տիկին Ինջեն, սակայն, պատասխան չի ստանում: Միայն պարեկային մեքենան է, որ զգուշացված լինելով մի տաքսու վարորդից, տազնապային սուլոցով խախտում է Ֆորսթեր փողոցի մահվան լուծյունը: Այնուհետև ամեն ինչ ընթանում է սովորականի պես:

ՇՏԱՊ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՆ

Սեպտեմբերի 27, 1995 թ., 22-ն անց 45:

Ամերիկացի Սողոմոն Մեկիքյանն ու թուրք բանջարավաճառ էրգուն Ինջեն վայրագ հարձակման ենթարկվելուց մոտ 10 րոպե անց քաղաքային հիվանդանոցում բժշկական օգնություն են ստանում:

— Գանգոսկրի կոտրվածք,— ախտորոշում է բժիշկ Սեյլումյուն,— լավ չէ, երրորդ արտակարգ դեպքն է այսօր, քույր Բեաթե:

Թեև հազիվ 30 տարեկան՝ բժիշկ Սեյլումյուն վերջերս ստանձնել է չտապ օգնություն բաժանմունքի ղեկավարի պաշտոնը:

— Այն էլ աշխատանքային օրվա ավարտից 15 րոպե առաջ: Այ քեզ բախտ,— հոգոց է հանում բժիշկը:

— Ահա՛, պարոն բժիշկ, բարձրագույն դպրոցի այս անցագիրը ամերիկյան անձնագրի մեջ էր: Բուժքույրը երկու փաստաթղթերը վարանոտ պահում է ձեռքերում:

Բժիշկ Սեյլումյուն հետաքրքրությամբ վերցնում է դրանք: «Սողոմոն Մեկիքյան, Ամերիկայի քաղաքացի: Ազատ համալսարան, գիտաշխատող»: Սակայն նա թղթերի գնումը կիսատ է թողնում՝ հիվանդին ցուցաբերելիք առաջին օգնությունն ավարտելու նպատակով:

— Ուրեմն, քույր Բեաթե, ամեն դեպքում մի դեղաչափ դիտարկե՛ք նրան:

Բժիշկ Սեյլումյուն վկայականները դնում է խալաթի զրպանն ու դուրս է գալիս վիրաբուժարանից: Հարևան սենյակում նա դիմում է աթոռին անշարժ նստած բանջարավաճառ էրգուն Ինջենի կնոջը.

— Մյուս մարդու անունը Սողոմոն Մեկիքյան է: Ծագումով կարծես թե հայ է, տիկին Ինջե:

Տիկին Ինջեն ձեռքով վանոց նշան է անում: Իրեն չի հետաքրքրում այդ օտարականը, որին իր ամուսինն ուզեց օգնել: Չէ՞ որ ինչ-որ ձևով նա է մեղավորը Ինջե ընտանիքի դժբախտության համար:

— Իսկ իմ էրգուն, պարոն բժիշկ. կգա՞ նորից ինձ հետ, ... տո՞ւն: Բժիշկ Սեյլումյուն կրկնում է.

– Նա հայ է, տիկին ինջե,– և գլուխը թերահավատ թափահարելով հարցնում է,– չի՞նք թե նա է ձեր ամուսնուն դանակահարել: Իսկ երբ բանջարավաճառի կինը չի արձագանքում, բռնիքը բռնում է նրա ուսերից:

– Տիկին ինջե:

Թրքուհին ցնցվում է կարծես հարվածի տակ: Ապա թոթովում է վախժողած:

– Ի՞նչ է լինում ... իմ էրզունի հետ:

– Դեռ վիրահատարանում է, տիկին ինջե: Դանակի մի քանի հարված է: Ձեր ամուսինը շատ արյուն է կորցրել:

– Ես ոչինչ չեմ հասկանում: Դուք ... թուրք. ինչո՞ւ դուք չեք ասում էրզունից Ձեր մայրենի լեզվով, պարոն բժիշկ:

Բժիշկն ուզում է պատասխանել, սակայն քույր Բեաթեն խուճապահար բացում է դուռը:

– Բժիշկ, շուտ եկե՛ք: Այս ամերիկացի պարոնը գիտակցություն է կորցրել:

Մոտենալով հիվանդին՝ բժիշկ Սեյումյուն նկատում է, որ կարծես թե քույր Բեաթենի ասածն այնքան էլ ճշմարտությունը մոտ չէ: Սողոմոն Մելիքյանը մերթ հաղորդակից է, մերթ ընկնում է զառանցանքի մեջ. «Մի՛ խփեք, խնդրում եմ, մի՛ խփեք: Go away! Please, let me go! (Հեռացե՛ք, խնդրում եմ, թողե՛ք գնամ)»:

– Մենք քաղաքային հիվանդանոցում ենք: – Բժիշկը մի աթոռ է քաշում ու նստում մահճակալի մոտ:

– Ես բժիշկ Սեյումյուն եմ,– ասում է նա մեղմ տոնով,– դուք ծանր վիրավորված եք, պարոն Մելիքյան:

Ըստ երևույթին ԱՄՆ-ի քաղաքացու գիտակցությունը մի պահ էր միայն պայծառացել: Նրա արցունքոտ աչքերը մի քանի վայրկյան սևեռվում են սպիտակ խալաթով մարդու վրա: Ապա Սողոմոն Մելիքյանը գլուխն արագ շրջում է պատի կողմը:

– Դուք թո՛ւրք եք, ինձ հանգի՛ստ թողեք:

Անտեսելով հիվանդի մերժողական կեցվածքը՝ բժիշկ Սեյումյուն ընդունում է, որ ինքը իրոք թուրք է և բնիկ անատոլիցի:

– Սակայն Ձեր վիճակի համար շատ ավելի կարևորն այն է, պարոն Մելիքյան, որ ես բժիշկ եմ:

Հասկացավ Սողոմոն Մելիքյանը թե ոչ, նա պահպանում է բժշկի հանդեպ իր ժխտական կեցվածքը: Նաև քույր Բեաթենի՝ հիվանդին հանգստացնելու բոլոր փորձերը հակառակ արդյունք են տալիս: Եվ

ահա հանկարծ Մելիքյանը ծառս լինելով գերմարդկային ուժով՝ ապակյա աչքերը հառում է բժշկի վրա և գոչում մահասարսուռ ձայնով.

– Դուք թո՛ւրք եք: Դուք ուզում եք ինձ սպանել: Don't touch me! (Ինձ չդիպչե՛ք):

Ուսերը թոթվելով՝ բժիշկ Սեյումյուն տեղից վեր է կենում: Եվ թեև հիվանդը հագիվ թե հաղորդակից է, նա մեկ անգամ էս դիմում է նրան:

– Ցավում եմ, պարոն Մելիքյան, սակայն Դուք պարտավոր եք թույլ տալ, որ ձեզ դիպչեմ: Քույր Բեաթեն, խնդրում եմ, մեկ անգամ էս սրսկե՛ք:

Բժշկի հիվանդասենյակից դուրս գալուց հետո քույրը նստում է հիվանդի մահճակալի մոտ դրված աթոռին: Սողոմոն Մելիքյանը դառանցում է մերթ կիսաձայն, մերթ ամբողջ ձայնով:

– Դուք ուզում եք ինձ սպանել... Մի թուրք և մի գերմանուհի: Սարքած խաղ է սա: Դուք ուզում եք վրեժ լուծել: Լսո՞ւմ ես, պապիկ, նրանք չեն ուզում, որ ես ճշմարտությունը գրեմ: Քո և մյուս բոլորի մասին: Նրանք ուզում են, որ աշխարհը մոռանա ձեզ և ձեր մորթված նախնիներին: Մոռանա այն, ինչ ութսուն տարի առաջ կատարվեց ձեզ հետ:

Քույր Բեաթեն, որ թեև ուշադիր, սակայն առանց հասկանալու հետևում է Մելիքյանի բառերին, չի կարող կռահել, թե փողոցային այդ հարձակումը ինչեր է արթնացրել հայկական ծագում ունեցող ամերիկացու ենթագիտակցության մեջ: Նրա տանջահար հոգին չոչափելի իրականության է վերածում ողբերգական այն իրադարձությունները, որոնք ժամանակին այլափոխել էին իր մեծ հոր՝ Սողոմոն Թեհլերյանի կյանքը, իսկ այժմ էլ բավական ժամանակ է վեր դարձել են նրա գիտական հետազոտությունների առարկան: Այս կերպ միայն կարելի է բացատրել, թե ինչպես Սողոմոն Թեհլերյանի թուր իր տենդոտ երևակայության մեջ հանդիպում է այն մարդուն, որը 1915 թ. որպես երիտթուրքական կառավարության ներքին գործոց նախարար, կրում է հայ ժողովրդի բազում տառապանքների ու ջարդերի մեղքը:

ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ԵՐՐՈՐԴ ԴԱՏԱՐԱՆ, 6-ՐԴ ՊԱՏԺԱՆՈՒՑ

Բեռլին, Շառլոթենբուրգ, Հունիսի 2, 1921 թ., 9 անց 15:

Դատավարություն ընդդեմ Հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանի (դատական գործում՝ Սալոմոն Թեյլերյան), որը մեղադրվում է 1921 թ. մարտի 15-ին կեսօրից առաջ Բեռլին-Շառլոթենբուրգի Հարդենբերգ փողոցում թուրք Թալևաթ փաշայի՝ Բարձր դռան ներքին գործոց նախկին նախարարի սպանության համար:

«ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Անցյալ չարաթավերջին Վալթեր Ռաթենաուն ընտրվել է վերակառուցման նախարար: ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Այսօրվանից սկսած առավոտյան ժամը 9-ից երգվյալների դատարանում կլսվի մարտ ամսին թուրք նախկին մեծ վեզիր Թալևաթ փաշայի սպանության գործը: ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԼՐԱՏՈՒ. Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր, Հնդիկ Ռաբինդրանաթ Թագորը Հինգշաբթի օրը Բեռլինի համալսարանում կդասախոսի...»:

1

Կարծես ինքնըստինքյան Սողոմոն Մելիքյանը 1921 թ. Հունիսի 2-ին հայտնվում է պատկառազդու այս շենքի առաջ, որտեղ ընթանում է Շառլոթենբուրգի երգվյալների դատարանի նիստը: Պատանի մի լրագրավաճառ-հեծանվորդ՝ ղեկը բաց թողած, անցնում է նրա կողքով:

Մելիքյանը նայում է հեծանվորդի հետևից: Ապա չըջվում ու աստիճաններով արագ բարձրանում է: Չնայած բաղձաթիվ միջանցքներին, երիտասարդը լուսնոտի վստահությամբ գտնում է ճիշտ դուռը: Նա կանգ է առնում պատին ցուցադրված թղթի առաջ, որի վրա է տվյալ օրվա դատարանի կազմի ցանկը:

«Նախագահ՝ նահանգային դատարանի վարիչ, դ-ր Լեմբերգ: Ատենակալներ՝ նահանգային դատական խորհրդական Բաթև և դատավորի օգնական դ-ր Լաբս: Դատարանի քարտուղար՝ դատավորի թեկնածու Վարմբուրգ...»: Մելիքյանը ուղղում է ակնոցը: Մանր տառերն իրեն վերջերս գնալով ավելի մեծ դժվարություն են պատճառում: Ապա երիտասարդը շարունակում է կիսաձայն կարդալ. «Մեղադրող կողմ՝ առաջին կարգի դատախազ Գոլնիք: Պաշտպաններ՝ իրավական գաղտնի խորհրդական դ-ր Ադոլֆ Ֆոն Գորդոն, Բեռլին, իրավական խորհրդական դ-ր Յոհաննես Վերթհաուեր, Բեռլին, գաղտնի խորհրդական դ-ր Նիմայեր, Քիլի համալսարանի իրավագիտական ամբիոնի պրոֆեսոր»: Ցուցամատն արդեն սահում է ներքևի սողի վրայով՝ «Երգվյալներ՝ որմնադիր-հղկող Գրաու՝ Նաունեն, Բեռլինի մոտ, վաճառական Գրոսեր՝ Բեռնաու, ոսկերիչ Բարթել՝ Բեռլին, եկամտավոր Քյունեն՝ Փանքով, տնատեր Էվալդ՝ Շառլոթենբուրգ, տանիքագործ Վազներ, փականագործ...»:

Մնացյալը կորչում է անհասկանալի քրթմնջոցի մեջ: Մասնագիտությունների ցանկում «ղեղանյութերի տեր» հասկացության այսօրվա անունը պետք է լիներ «ղեղատան տեր»...:

Հանկարծ, կարծես գետնի տակից, Սողոմոն Մելիքյանի կողքին հայտնվում է մի մարդ՝ Թալևաթ փաշան: Ուշոր կազմվածքով, թավ բեղերով մարդն առանց նախարանի խոսքն ուղղում է անձանոթին.

– Բոլորն էլ գերմանացի ազնիվ քաղաքացիներ են, պարոնա: Գերագույն դատարանը իմ մահվան քափուծությունը կքաղի, այնպես չէ՞: Այդ հարցում ես լիովին վստահ եմ: Այն համապատասխանում է 1870 թ. մայիսի 31-ի Գերմանիայի քրեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածին. «Ով դիտավորյալ կերպով մարդ է սպանում, մարդասպանության համար, եթե նա սպանությունը կատարել է կանխամտածված ձևով, մահվան է դատապարտվում»:

Առանց մեծ դարմանքի Մելիքյանը գլուխը մի փոքր թեքում է: Թուրքն իրեն անծանոթ չէ:

– Օրենքները շատ լավ եք ճանաչում, Թալևաթ փաշա:

– Դուք գիտեք, թե ես ո՞վ եմ, – հաղթամարմին Թալևաթ փաշան չոլված ոլորում է բեկերի ծայրերը, – դե իհարկե՛, վերջի վերջո 45 տարեկան հասակում ես արդեն մեծ վեզիր էի: Եթե դա ձեզ որևէ բան ասում է, պարոն: Ինչպես նաև ներքին գործոց նախարար:

– Ես դա գիտեմ և դեռ շատ ավելին, Թալևաթ փաշա: Թրքական դատարանը Ձեզ մահվան է դատապարտել: Իսկ դուք 1918 թ. նոյեմբերից Սալի Ալի Բեյ անունով ապօրինի ապրում էիք Բեռլինում: Կան նաև այնպիսի գերմանացի քաղաքացիներ, Մեհմեդ Թալևաթ փաշա, որոնք այն կարծիքին են, որ Դուք հենց որպես Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար, պաշտոնավարությանը վաստակել եք ավելին, քան մահը:

Թալևաթ փաշան աշխույժ մի չարժուժով գլուխը հետ է գցում: Հնչում է հեղեղի ծիծաղով համեմատված պատասխանը.

– Քարոզչություն: Ստերի սո՛ւտ: Ձե՞՞ որ ես՝ որպես երիտթուրքական բարենորոգչական կուսակցության ներքին գործոց նախարար, միշտ եղել եմ գերմանացիների լավ բարեկամը: Եվ եթե դեռ ապացույց եք ուզում, պարոն, ահա՛, Վիլհելմ կայսրը ինձ պարզեփառել է Պրուսիայի բարձրագույն չքանչանով:

– Որովհետև դուք, – ընդմիջում է Սողոմոն Մելիքյանը, – այլ ծառայությունների թվում հոգացել եք այն մասին, որ հայկական եկեղեցիների գողացված գանգերից Քրուփի պողպատաձուլարաններում թնդանոթներ ձուլվեն:

– Ի՞նչ կապ ունի այդ ամենը, պարոն, այսօրվա բանավեճի նյութի հետ, – զայրանում է Թալևաթ փաշան, – այդ մարդը՝ Թեյլիբյանը, պետք է Թալևաթ փաշայի սպանության համար ապաշխարի: Նրա նման մարդասպանն արժանի է զլխատվելու: Եվ ես լիովին վստահում եմ գերմանական արդարադատությանը: Պիտի տեսնեք, պարոն, որ ես այս տեսակետից չեմ սխալվում:

Մելիքյանը զարմանալիորեն անխուժ է մնում: Ձե՞՞ որ խոսքը վերաբերում է իր մեծ հորը՝ ամբաստանյալ Սարո Մելիքյանին, նույն Սողոմոն Թեհլերյանին, որի գլուխը բեղավոր այս մարդը գիլյոտինի տակ է ուզում տեսնել:

– Մի վայրկյան, Թալևաթ փաշա: Վերջի վերջո գոյություն ունեն նաև 212 և 213 հոդվածները. նախ՝ ոչ կանխամտածված սպանություն՝ հինգ տարուց ոչ պակաս բանտարկություն, երկրորդ՝ ոչ պակաս, քան վեց ամիս բանտարկություն՝ ի պատասխան բռնությունների կամ ստորացումների կատարված սպանության:

Ջարմանալիորեն գերմանական իրավական այդ հիմնադրույթները ես թրքական ներքին գործոց նախկին նախարարին անծանոթ չեմ: Սակայն Թալևաթ փաշայի կարծիքով դրանք չեն վերաբերում իր սպանության գործին: Այդ է պատճառը, որ խոր համոզվածությամբ ասում է.

– Այդպես էլ չիմացա, պարոն, թե ինչ եք ուզում ինձանից: Գերմանիան աշխարհում ճանաչված է որպես իրավական պետություն: Կասկած չկա, ուրեմն, որ զազրելի արարքը իր արդար պատիժը կստանա: Դրանում դուք համոզված եղեք:

Անտեսելով առարկությունը՝ Սողոմոն Մելիքյանը շարունակում է անվրդով.

– Կա նաև 51-րդ հոդվածը. «Պատժելի չէ այն գործողությունը, երբ գործող անձը գտնվել է անգիտակից կամ հոգեպես խանգարված վիճակում, որի հետևանքով բացառված է նրա կամքի ազատ զրսեղումը»:

– 51-րդ հոդված: Կատա՞կ եք անում, պարոն, ի՞նչ է:

Թալևաթ փաշան կարծես ինքն իրենից դուրս է եկել: Նրա բեկերի ծայրերը դողում են:

– Այդ հայ ահաբեկիչը ինձ հետապնդել է: Ամեն ինչով զինված՝ եվրոպայով մեկ հետապնդել է ինձ: Այն փաստը, որ նրա բնակարանում գտնվել է 12000 մարկ, եզրակացնել է տալիս հայերի կողմից կազմակերպված դավադրության մասին: Գուցե ի վերջո դուք է՞լ եք այդ ոճրագործներից մեկը, պարոն:

Մելիքյանը հանում է ակնոցը: Ջղայնացնող բծախնդրությամբ բաճկոնի աստառով մաքրում է ապակիներն ու քննող մի հայացք նետում դիմացինի վրա:

– Ուզում եմ հետևյալն ասել, Թալևաթ փաշա. ինձ բնավ չխանգարեց այն լուրը, որ ձերոնք Ձեր դիակը ցուցադրել են թրքական դեսպանությունում, թեև Ձեր հայրենիքում մահվան եք դատապարտված եղել:

Թալեաթ փաշան ուղղվում է ազդեցիկ մի մեծություն ցուցադրելու միտումով:

— Դուք ի՞նչ գիտեք, պարոն: Իմ չարանենգ սպանությունից Հետո Բեռլինի տեղական թերթերից մեկը շատ դիպուկ կերպով գրել է. «Նշանավոր այդ անհատականությունն իր թիկնեղ ուսերով օգնեց Թուրքիային՝ հիմնահատակ քանդելու համիդյան ապականված համակարգը: Նույնիսկ դժվարագույն ժամանակաշրջանում նա կարողացավ Բարձր դռան սանձերը պահել իր խոշոր, բայց նպատակաւաց ձեռքերում»:

— Վերջ, բավական է,— Սողոմոն Մելիքյանը ափերով փակում է ականջները: Նա այլևս ի վիճակի չէ լսելու այդ անտանելի չողոքորթությունները:

Ոչ առանց ինքնագոհության՝ Թալեաթ փաշան ավարտում է տրվյալ թերթի մեջբերումը: «Իր պաշտոնյաների շրջանում նա վայելում էր բարի մեծավորի համբավ, իսկ հակառակորդներն ամեն պատճառունեին վախենալու նրա անընկճելի, երկաթյա վճռականությունից»:

— Համաձայնե՛ք ինձ Հետ, Թալեաթ փաշա, որ այդ ամենը շատ տարօրինակ է թվում. չնայած այս ամբողջ գովերգության՝ սեփական ժողովրդի կողմից մահվան եր դատապարտվել: Ձեր մարմինը դիակառքի վրա է դրվել Թիրգարթեն կենտրոնական փողոցում, չնայած որ այդ ժամանակ թրքական ղեսպանությունը չէր գործում: Համենայն դեպս այդպես է գրել «Berliner Allgemeine Zeitung»-ը Հարդենբերգ փողոցում Ձեր մահից երկու օր անց:

Եվ Մելիքյանն այսպես է ավարտում իր խոսքը:

— Բավականին երկփեղկված մի հանգամանք ուրեմն, թե ինչպես վարվեցին Ձեր հանկարծահա մահվան Հետ, Թալեաթ փաշա:

Առանց այս վերջին բառերը նկատի առնելու, պատասխանում է Թուրքիայի նախկին արտաքին գործոց նախարարը:

— Ուրախ եմ միայն, որ ինձ սպանողին չի հաջողվել խուսափել արդար պատժից՝ նրան մի երրորդ պետության հանձնելու միջոցով: Թալեաթ փաշան բարձրացնում է ցուցամատը՝ խոսակցին ուսուցանելով.— համաձայն Քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածի՝ Գերմանական կայսրության քրեական օրենքները կիրառելի են բոլոր նահանգներում կատարված հանցագործությունների դեպքում, մինչև անգամ եթե հանցագործը օտարերկրացի է:

— Ջարմանայի է, թե ինչքան լավ եք յուրացրել գերմանական իրավագիտությունը,— արագ վրա է բերում Մելիքյանը,— չասեք, որ ես կանխել եմ երգվյալների վճիռը, Թալեաթ փաշա: Եթե թույլ տաք,

ավելի ուշ նորից կանդրադառնանք Ձեր հարցին: Իսկ այժմ եկե՛ք մտնենք դատարանի դահլիճ: Ճիշտ այս պահին պարոն նախագահը խոսքն ուղղում է ամբաստանյալին:

2

Նախագահ.— Դատական գործն սկսված է, և անցնում ենք ամբաստանյալի հարցաքննությանը՝ հաստատելու նրա անձնական հանգամանքները: Ճիշտ է, որ Դուք ծնվել եք 1897 թ. ապրիլի 2-ին Բագառի-ծում:

Ամբաստանյալ.— Այո՛:

Նախագահ.— Ի՞նչ մասնագիտություն ունեին Ձեր ծնողները:

Ամբաստանյալ.— Վաճառական:

Նախագահ.— Որտե՞ղ էին բնակվում:

Ամբաստանյալ.— Բագառիծում:

Նախագահ.— Իսկ ավելի ո՞ւշ:

Ամբաստանյալ.— Երբ ես երկու կամ երեք տարեկան էի, ինձ տարան Երզնկա:

Նախագահ.— Քանի՞ քույր ու եղբայր ունեիք:

Ամբաստանյալ.— Երկու եղբայր և երեք քույր:

Նախագահ.— Մինչև 1915 թ. Ձեր բոլոր քույրերն ու եղբայրները հայրական տա՞նն էին ապրում:

Ամբաստանյալ.— Նրանք բոլորն էլ այնտեղ էին ապրում՝ բացի ամուսնացած քրոջիցս:

Նախագահ.— Որտե՞ղ եք դպրոց հաճախել:

Ամբաստանյալ.— Երզնկայում:

Նախագահ.— Քանի՞ տարի:

Ամբաստանյալ.— Մոտավորապես 8–9 տարի:

Նախագահ.— Դպրոցը հաջողությամբ եք ավարտել:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, հաջողությամբ:

Նախագահ.— Ձեր ծնողների նյութական պայմանները լա՞վ էին:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, շատ լավ:

Նախագահ.— Նրանք տուժեցի՞ն համաշխարհային պատերազմի պատճառով:

Ամբաստանյալ.— Մինչև ջարդերը մեր ընտանիքը վնաս չի կրել:

Նախագահ.— Որոշակի կարծիքներ տարածվա՞ծ էին այդ ջարդերի մասին: Մարդիկ ի՞նչ էին ասում դրանց մասին: Ո՞րն էր դրանց պատճառը:

Ամբաստանյալ.— Ի սկզբանե միշտ էլ ջարդեր տեղի են ունեցել՝ և՛ իմ ծնվելուց հետո, և՛ երբ ծնողներին հետ տեղափոխվեցինք Երզնկա: Ծնողներս միշտ էլ պատմել են, որ ջարդեր տեղի են ունեցել: Խոսում էին, որ թուրքական մոր կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկելու մեր դեմ:

Նախագահ.— Գուցե թուրքական կառավարությունը այդ հիմնավորել է՝ ասելով, թե դրանք բխել են ռազմական անհրաժեշտությունից: Կամ ի՞նչ էին խոսում այդ մասին:

Ամբաստանյալ.— Այն ժամանակ ինձ ասացին, որ դրանք ունեցել են իրենց կրոնական ու քաղաքական պատճառները:

Նախագահ.— Այժմ հանձնարարելի է քննարկել դեպքի մախապատմությունն ու դրա կապը ամբաստանյալի անձնական հանգամանքների հետ:

Դատավոր Գուլիք.— Կարծում եմ՝ ավելի ճիշտ կլինի թողնել դա և մտածել, թե արդյոք ավելի ճիշտ չէ՞ մախ հրապարակել բացման վճիռը:

3

Սողոմոն Մելիքյանը փորձում է իր ձայնով խեղդել միջանցքի աղմուկը, երբ դիմում է էրնստ Փառաքվինին, որի համար կարծես կարևոր է, որ առաջին հայացքից ճանաչվի որպես նախկին զինվորական:

— Ներեցե՛ք, պարոն Փառաքվին, որ այսպես անպաճույճ դիմում եմ Ձեզ դատարանի միջանցքում: Որպես վկա՞ եք հրավիրված:

Մարդը մի անգամից շրջում է կարճ խուզած գլուխը: Նրա աչքերը սառնությունով զննում են հարցնողին: Ապա հատու կերպով գլուխ տալով՝ կրունկները շրխկոցով խփում է իրար:

— Եկել եմ վկայելու, որ ... թեև ես հանգուցյալին իր կենդանության օրոք անձնապես չեմ ճանաչել:

Մելիքյանը շարունակում է հարցնել:

— Նախագահող դատավորը խոսեց Թուրքիայում հայերի ջարդերի մասին: Կարո՞ղ եք դա հաստատել, պարոն փոխգնդապետ:

Դատարանի միջանցքում դարձյալ աղմուկով շրխկում են կրունկները:

— Պաշտոնաթո՛ղ փոխգնդապետ, պարոն: Բնակվում եմ Մյունխենում, Ռյոմեր փողոց, թիվ 11: Կարող եմ վկայել, որ ... հայերը Մուսուլում, Ազերբայջանում և առավել ևս Բաքվի գրավումից հետո հալածվել են և երիտթուրքական վարչակարգի օրոք չատ են տառապել: Իմ կարծիքն է:

Առանց հրավերի խոսակիցներին մոտենում է մեկ ուրիշը, որը նույնպես առկոչված է որպես վկա:

— Ներեցե՛ք, պարոնայք, բոլորովին պատահաբար լսեցի ձեր խոսակցությունը: Թույլ տվեք ներկայանալ, մայոր էնդրես: Գործի հանգամանքներին կարող եմ հետևյալն ավելացնել. դեռևս տարիներ առաջ մի շարք փաստերի հիման վրա, որոնց ղեկ կանդրադառնամ, եկել եմ այն համոզման, որ սպանվածը՝ Թալեաթ փաշան, որպես Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար, խիստ նպատակադրված ձգտում էր բնաջնջել Թուրքիայում ապրող հայ ժողովրդին:

Մելիքյանի աչքից չի վրիպում միջանցքում կանգնածների հանկարծակի տեղաշարժը: Նա քաղաքավարի կերպով շնորհակալություն է հայտնում պաշտոնաթող փոխգնդապետ պարոն Փառաքվինին ու մայոր էնդրեսին՝ միաժամանակ նրանց հայտնելով, որ դատարանը հենց նոր ավարտել է խորհրդակցությունը, և որ բոլորը կրկին հրավիրվում են երգվյալների դատարանի դահլիճ:

— Մեկ վայրկյան, պարոն,— Թալեաթ փաշան արագ շրջանցում է բուռն վիճաբանող խոսակիցների մի խմբի ու բռնում Սողոմոն Մելիքյանի թևը: — Մեկ վայրկյան, ես չեմ կարող ասվածը թողնել անպատասխան: Իմ այն ժամանակվա երիտթուրքական կառավարությունը, ելնելով անվտանգության օրինական պահանջից, պարտավոր էր կայացնել հայերին տեղահանելու որոշումը: Որպես թուրքական պետության թշնամիներ, նրանք Ռուսաստանի հոժարական օգնականներն ու գործակիցներն էին:

Մելիքյանը զայրույթից շառագունում է:

— Լավ է գոնե, որ Դուք տարրերություն եք դնում պետության ու ժողովրդի միջև: Թուրքական պետությունը Դուք էիք և ձեր նմանները, Թալեաթ փաշա: Թուրք ժողովուրդը դարեր ի վեր խաղաղ ապրել է հայ փոքրամասնության հետ: Իսկ ի՞նչ է նշանակում տեղահանություն: Այդ բառի նպատակն է՝ չեղել մարդկանց ուշադրությունը այն բանից, որ խոսքը անթիվ ջարդերի մասին է: Եվ այդ ամենը ձեր հրամանով:

Մինչև պատասխանելը Թալեաթ փաշան ամուր սեղմած պահում է խոսակցի թևը:

— Ջարդե՞ր: Ի՞նչ հրամանով, պարոն: Ոչ երբե՛ք: Պատասխանատու նահանգապետներին հղած իմ հեռագրերում խոսքը միայն հայերի աքսորի մասին է եղել: Ի դեպ, ինձ զարմացնում են այդ երկու գինվորական պարոններն իրենց արտահայտություններով: Այդ երբվանի՞ց են գերմանացի սպաները համարձակվում դատավճիռ կա-

յացնել բարեկամ պետութեան քաղաքական գործիչների հասցեն: Ես իմ պաշտոնավարման ժամանակ ճանաչել ու գնահատել եմ գերմանացի բարձրաստիճան շատ ուրիշ զինվորականների, քանի որ նրանք խոսքով ու գործով աջակցում էին մեր երիտթուրքական կառավարութեանը: Օրինակ, գեներալ Լիման ֆոն Զանդերսը: Կամ նրա մեծարգո գործընկեր Կոլմար բարոն ֆոն դեր Գուլցը:

Սողոմոն Մելիքյանը կտրուկ շարժումով արձակում է թեև Թալևաթ փաշայի ձեռքից: Նա մեծ դժվարութեամբ է զսպում իր հուզմունքը:

— Ի՞նչ է զինվորականների մասին այս ամբողջ խոսակցութեան իմաստը, Թալևաթ փաշա: Մի՛ ցրեք մարդկանց ուշադրությունը Ձեր սկիական պատասխանատվությունից: Դատավարութեան ընթացքում անպայման կ'ստսվի Ձեր հեռագրերի մասին: Եկե՛ք նախ լսենք նահանգային դատարանի վարիչ դ-ր Լեմերզի փաստարկները...

4

Նախագահ (դատարանի խորհրդակցությունից հետո).— Ուզում եմք ճախ ամբաստանյալից մամրամասնորեն լսել, թե ինչպե՞ս բանը հասավ ջարդերին, և ինչերի՞ միջով անցավ նրա ընտանիքը: Ամբաստանյալը կարող է հատվածներով պատմել, իսկ հետո նրա պատմածը կթարգմանվի:

Ամբաստանյալ.— Երբ 1914 թ. պատերազմն սկսվեց, և հայերը զորակոչվեցին: 1915 թ. մայիսին լուր տարածվեց, որ դպրոցները պետք է փակվեն, և քաղաքի ակամավոր մարդիկ և ուսուցիչները պետք է ուղարկվեն ճամբարներ:

Նախագահ.— Նրանց տարան հատու՞կ ճամբարներ, համակենտրոնացման ճամբարներ:

Ամբաստանյալ.— Չգիտեմ, նրանց հավաքում էին ու տանում: Երբ նրանց շարասյուններով տարան, լուրեր տարածվեցին, որ առաջին տեղահանվածներին արդեն սպանել են: Իսկ հետո մի հեռագրից տեղեկացանք, որ Երզնկայի աքսորյալներից կենդանի է մնացել միայն մեկ հոգի՝ Մարտիրոսյանը: Հունիսի սկզբին հրաման տրվեց, որ բնակչությունը պետք է պատրաստ լինի՝ թողնելու քաղաքը: Մեզ մահ հայտնեցին, որ փողմ ու թանկարժեք իրերը կարող ենք պահ տալ իշխանություններին: Երեք օր անց՝ վաղ առավոտյան, բնակիչները քաղաքից դուրս հանվեցին:

Նախագահ.— Մե՞ծ խմբերով:

Ամբաստանյալ.— Այն վայրկյանից, որ բնակիչներին քաղաքը թողնելու հրաման տվեցին, մարդկանց քաղաքից դուրս քշեցին ու մի տեղ կուտակեցին: Այնուհետև քարավաններով ու շարասյուններով ամբոխն առաջ շարժվեց:

Նախագահ.— Բնակիչները իրավունք ունե՞ին իրենց իրերը կամ ամբողջ ունեցվածքն իրենց հետ տանել:

Ամբաստանյալ.— Չէր կարելի ամեն ինչ վերցնել: Մարդիկ կարող էին տանել միայն այն, ինչ որ իրենց հագին ունեին:

Նախագահ.— Քանի՞ օր քայլեցիք:

Ամբաստանյալ.— Չգիտեմ, ծնողներիս առաջին օրն իսկ սպանեցին:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս մահացան Ձեր ծնողները, բույրերն ու եղբայրները:

Ամբաստանյալ.— Երբ շարասյունը քաղաքից մի քիչ հեռացել էր, կանգնեցին: Ոստիկանները սկսեցին թալանը՝ աշխատելով մարդկանց փողն ու թանկարժեք իրերը ձեռք գցել:

Նախագահ.— Ուրեմն պահակախումբն էր, որ թալանում էր տեղահանվածներին:

Ամբաստանյալ.— Այո՛:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս, ուրեմն, սպանվեցին Ձեր ծնողները:

Ամբաստանյալ.— Թալանի ժամանակ քարավանի առջևից կրակեցին մեզ վրա: Մի ոստիկան քաշեց-տարավ քրոջս, իսկ մայրս՝ գոռում էր. «Կուրանա՛ն աչքերս»: Այլևս չեմ կարող հիշել այդ օրը, այլևս չեմ ուզում, որ ինձ հիշեցնեն այդ օրվա մասին: Ավելի լավ է տեղնուտեղը մեռնեմ, քան թե շարունակեմ նկարագրել այդ սև օրը:

Նախագահ.— Սակայն պետք է Ձեզ հիշեցնեմ, որ դատարանի համար շատ կարևոր է այդ դեպքերի մասին հենց ձեզանից լսել, քանի որ Դուք միակն եք, որ կարող եք մի բան ասել այդ մասին:

Ամբաստանյալ.— Ամեն ինչ տարան, ինձ էլ ծեծեցին: Հետո տեսա, թե ինչպես կացնով ճեղքեցին եղբորս գլուխը:

Նախագահ.— Քրոջդ քաշեցին-տարա՞ն: Նա ետ եկա՞վ:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, քրոջս տարան ու բռնաբարեցին:

Նախագահ.— Նա չվերադարձա՞վ:

Ամբաստանյալ.— Ոչ:

Նախագահ.— Ո՞վ կացնով ճեղքեց Ձեր եղբոր գլուխը:

Ամբաստանյալ.— Երբ զինվորներն ու ոստիկանները սկսեցին կոտորածը, նրանց միացավ մահ ամբոխը: Այդ ժամանակ էր, որ ջարդվեց կրտսեր եղբորս գլուխը: Իսկ մայրս ընկավ:

Նախագահ.— Ինչի՞ց:

Ամբաստանյալ.— Զգիտեմ, գնդակից թե ուրիշ բանից:

Նախագահ.— Որտե՞ղ էր Չեր հայրը:

Ամբաստանյալ.— Հորս չտեսա: Նա առջևում էր, որտեղ մաւ կռիվ էր տեղի ունենում:

Նախագահ.— Իսկ դուք ինքներդ ի՞նչ եղաք:

Ամբաստանյալ.— Ես գլխիս մի հարված զգացի ու ընկա: Թե ինչ եղավ հետո, չիմացա:

Նախագահ.— Այդպես ընկած մնացի՞ք այնտեղ, որտեղ ջարդը տեղի ունեցավ:

Ամբաստանյալ.— Թե ինչքան այնտեղ մնացի, չգիտեմ: Գուցե երկու օր: Երբ արթնացա, շուրջս շատ դիակներ տեսա, քանի որ այդ ժամանակ ամբողջ քարավանը կոտորել էին: Սկզբում չիմացա, թե որտեղ եմ, հետո դիակներից հասկացա իրողությունը:

Նախագահ.— Կարողացա՞ք պարզել, որ դիակների մեջ էին գտնվում Չեր ծնողները, քույրերն ու եղբայրները:

Ամբաստանյալ.— Մորս դիակը տեսա երեսնիվայր փռված, իսկ ավագ եղբորս դիակը ինձ վրա էր ընկած:

Դատախազ Գալմիք.— Կարծեմ Չեր կրտսեր եղբա՞յրն էր, որի զուխը ջարդել էին կացնով:

Նախագահ.— Դա Չեր կրտսե՞ր եղբոր դիակն էր:

Ամբաստանյալ.— Ո՛չ, ավագինը:

Նախագահ.— Այդպիսով, Դուք ընչազուրկ ու անօգնական մնացիք այդ ժամանակ ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.— Գնացի լեռները, մի գյուղ գտա: Այնտեղ մի ծեր կին կար, նա ինձ օթեան տվեց: Եվ երբ վերքերս լավացան, ինձ ասացին, որ այլևս ինձ պահել չեն կարող, որ դա կառավարության կողմից արգելված է, և որ իրենց մոտ հայ պահողներին մահապատիժ է սպառնում:

Նախագահ.— Չեր հայրենակիցներ՞ն էին, որ Չեզ օթեան տվեցին:

Ամբաստանյալ.— Ջրդեր էին: Լավ մարդիկ էին, նրանք էին, որ ինձ խորհուրդ տվեցին Պարսկաստան գնալ:

Նախագահ.— Որքա՞ն մնացիք այնտեղ:

Ամբաստանյալ.— Մեկ տարի կամ գուցե քիչ ավելի: Լուր եկավ, թե ռուսները գրավել են Երզնկան: Ուզում էի գնալ այնտեղ՝ ազգականներ փնտրելու: Բացի դրանից հաստատ գիտեի, որ տանը դրամ կար, ուզում էի այդ դրամը վերցնել:

Նախագահ.— Ի՞նչ գտաք այնտեղ:

Ամբաստանյալ.— Երբ տեղ հասա, տեսա բոլոր դռները ջարդված, տան մի մասը քանդված, իսկ երբ ներս մտա, վայր ընկա:

Նախագահ.— Ուշաթափվեցի՞ք:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, կորցրի գիտակցությունս:

Նախագահ.— Երկա՞ր տևեց այդ անգիտակից վիճակը:

Ամբաստանյալ.— Չեմ կարող ասել՝ որքան:

Նախագահ.— Բայց հետո ուշքի եկաք. ի՞նչ արեցիք դրանից հետո:

Ամբաստանյալ.— Երբ ուշքի եկա, գնացի իսլամ ընդունած երկու հայ ընտանիքի մոտ. նրանք միակն էին, որ փրկվել էին ամբողջ քաղաքում:

Նախագահ.— Ուրեմն միայն երկու ընտանի՞ք գտաք մախկին հայ բնակչությունից: Նրանք էլ մահմեդական էին դարձել: Իսկ երբ ռուսները գրավեցին Երզնկան, նրանք դարձյա՞լ հայ քրիստոնյա էին և որպես քրիստոնյա՞ էին իրենց զգում: Դա՞ էր ամբողջը, ինչ մնացել էր Երզնկայի բնակչությունից:

Ամբաստանյալ.— Ընդամենը քսան հոգի, իսկ ընտանիք՝ միայն երկուսը:

Նախագահ.— Չեր հայրական տանը ուրիշ որևէ բան գտա՞ք:

Ամբաստանյալ.— Մի քանի գործիք. մնացածը այրված էր կամ թալանված: Սակայն փողը, որ թաղված էր հողի մեջ, դեռ տեղում էր:

Նախագահ.— Որքա՞ն փող գտաք:

Ամբաստանյալ.— 4.800 թուրքական ֆունտ:

Նախագահ.— Կյանքի որոշակի ծրագիր չունեի՞ք: Ինչո՞ւ եք այսքան շատ տեղից տեղ փոխադրվել:

Ամբաստանյալ.— Ես միշտ էլ ուզում էի սովորել, սակայն մտքերս խառնաշփոթ վիճակում էին և չէի ուզում մի տեղ հաստատվել ու մնալ, քանի որ հակում չունեի դեպի որևէ մասնագիտություն:

Նախագահ.— Մալոնիկում ու Սերբիայում եղած ժամանակ դպրոց հաճախել ու սովորել եք՞:

Ամբաստանյալ.— Ո՛չ, Մալոնիկում եղել եմ ազգականներիս մոտ՝ այնտեղ բուժվելու նպատակով:

Նախագահ.— Ինչի՞ց էիք տառապում:

Ամբաստանյալ.— Ջղածության նոպաներ էի ունենում:

Նախագահ.— Քանի՞ անգամ են կրկնվել այդ նոպաները, երբ վերստին տեսաք Չեր հայրական տունը:

Ամբաստանյալ.— Երզնկայում երկու անգամ նոպա եմ ունեցել, բայց չգիտեմ, թե ինչ էին այդ նոպաները: Ամեն անգամ, երբ ջարդերի տեսարաններ էին աչքիս առաջ գալիս, նոպաները կրկնվում էին:

Նախագահ.— Սերբիայում, Կոստանդնուպոլսում և Մալոնիկում ապրած ժամանակ ունեցե՞լ եք նման նոպաներ:

Ամբաստանյալ.— Այո՛:

Նախագահ.— Իսկ մարդիկ ո՞ւմ էին համարում այդ խժոժությունների հեղինակ:

Ամբաստանյալ.— Թե ով էր դրանց հեղինակը, Կոստանդնուպոլսում եղած ժամանակ թերթերից տեղեկացա:

Նախագահ.— Ե՞րբ համոզվեցիք, որ Թալեաթ փաշան էր հեղինակը:

Ամբաստանյալ.— Երբ Կոստանդնուպոլսում էի, թերթերից տեղեկացա:

Նախագահ.— Որևէ բան իմացա՞ք այն մասին, թե որտեղ էր գտնվում Թալեաթ փաշան:

Ամբաստանյալ.— Կոստանդնուպոլսում՝ ոչ: Կարծում էի, թե նա Կոստանդնուպոլսում է և թաքնվում է ինչ-որ տեղ:

Նախագահ.— Արդյոք այն ժամանակ արդեն մտածե՞լ էիք վրեժ լուծելու մասին այդ մարդուց, որը Չեր կարծիքով Չեր ընտանիքի տխուր ճակատագրի մեղքն էր կրում:

Ամբաստանյալ.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Ժամանակն է, որ անցնենք բացման վճռի հրապարակմանը:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Ուզում եմ հետևյալ հարցն ուղղել ամբաստանյալին, թե արդյոք նա թերթերում կարդացե՞լ է, որ Թալեաթ փաշան այդ խժոժությունների համար Կոստանդնուպոլսի զինվորական դատարանի կողմից մահվան է դատապարտվել:

Ամբաստանյալ.— Կարդացել եմ և Կոստանդնուպոլսում էի գտնվում, երբ Ջեմալը՝ ջարդերի հեղինակներից մեկը, Կոստանդնուպոլսում արդեն կախաղան էր հանվել: Թերթերն այդ ժամանակ գրեցին, որ Թալեաթն ու Էնվեր փաշան նույնպես մահվան են դատապարտվել:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Զա՞նի հայ բնակիչ ուներ Երզնկան:

Ամբաստանյալ.— Մոտավորապես քսան հազար:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Հունիսի սկզբի՞ն էր, որ հրամանը կամ կարգադրությունը տրվեց, որ բոլոր հայերը տեղահանվեն, ըստ որում շարասյուներով, որոնց լայնությունը հինգից վեց մարդ էր:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, այդպիսի հրաման տրվել է:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Որքա՞ն էր շարասյան երկարությունը: Մե՞կ ժամվա:

Ամբաստանյալ.— Չգիտեմ, գուցե հինգ ժամվա:

Պաշտպան Նիմայեր.— Խնդրում եմ ամբաստանյալին հարցնել, թե նա արդյոք գիտե՞, որ հայերը 1908 թ. երիտթուրքերի, մասնավորապես Թալեաթ ու Էնվեր փաշաների հետ մեկտեղ հեղափոխություն արեցին՝

իրենց ազգային հույսերը կապելով նրանց հետ, սակայն հետո չափազանց հիասթափվեցին, երբ երիտթուրքերը հայերի հետ սուլթան Համիդից ավելի վատ վարվեցին:

Ամբաստանյալ.— 1908 թ. ես դեռ շատ փոքր էի: Սակայն երբ մեծացա և ավելի հասկացող դարձա, ինձ պատմեցին, որ հայերը համագործակցել են երիտթուրքերի հետ, իսկ հետո չարաչար հիասթափվել են, երբ, չնայած դրան, ջարդեր տեղի ունեցան, այսպես՝ 1909 թ. Ադանայում, ուր զոհվեց քառասուն հազար մարդ:

5

Մինչ դատարանի ունկնդիրները երկար ընդմիջման համար միջանցքում իրենց տեղերն էին գրավում, Թալեաթ փաշան, առանց ժամանակ կորցնելու, հուզված ձայնով դիմում է Սողոմոն Մելիքյանին:

— Ալլահը վկա: Ես իսկապես այլ բան էի սպասում: Ի՞նչի մասին են բանակցում այստեղ՝ գերմանական երզվյալների դատարանի առաջ: Գուցե բարեհաճեք ինձ բացատրել, պարոն:

— Լիովին հավատում եմ ձեզ, Թալեաթ փաշա, որ գոհ չեք հարցաքննության այսօրինակ ընթացքից: Վստահ եմ, որ ձեր պաշտոնավարման ժամանակ որևէ դատավոր այսպիսի խորությամբ չէր զբաղվի սպանության կասկածի տակ եղողի հետ:

— Ասում եք՝ սպանության կասկածի՞ տակ եղող: Պարոն, չէ՞ որ սպանությունը փաստ է: Թե՞ ինչ-որ մեկը ուզում է վիճարկել, որ այս մարդը կեսօրից առաջ ինձ հարդենրեղ փողոցում դարանակալել է և որ վախկոտի պես հետևից գլխիս մեջ է կրակել: Բոլոր վկաներն այս դատարանում պետք է հարցաքննվեն սպանության առիթով: Ուրիշ ոչինչի մասին, բան Թալեաթ փաշայի սպանության, պարոն:

— Ոչնչից ոչինչ է ծնվում, ասում է ժողովուրդը: Ամբաստանյալն ի վերջո, Թալեաթ փաշա, իր քմահաճույքից զրոգված չէ, որ կրակել է Ձեզ վրա: Դատարանի նախագահին հետաքրքրում է հանցագործության շարժառիթը: Հասկացե՛ք վերջապես, որ այստեղ խոսքը նաև ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայերի բնաջնջման մասին է, մի բան, որ իր ժամանակին նահանգների պատասխանատուները Ձեր հրահանգով են կատարել: Եվ ճիշտ այդ կապակցությամբ է, որ այստեղ պետք է ցուցմունք տան մեծ թվով վկաներ: Ո՛չ, չեմ կարող ընդունել դատարանի հասցնին Ձեր պարսավանքները: Ընդհակառակը, նախագահող դատավորը շատ լավ գիտե, թե ինչ է անում:

Մեկիքյանը խոսակցին թողնում է այդպես կանգնած, իսկ ինքը մոտենում է մի տիկնոջ, որն այդ պաՀին ջերմաչից իրեն սուրճ է լցնել տալիս: Քիչ առաջ Մեկիքյանը նրա հայացքից ու շարժումներից հասկացել էր, որ վերջինս ուզում է խոսել երիտասարդի հետ:

— Ամբողջ ժամանակ հետևում եմ Զեզ, պարոն: Երևում է, որ դատավարությունը Զեզ հոգեպես շատ է տանջում: Ի դեպ, ինձ ես, ինչպես և մյուս բոլոր ունկնդիրներին:

Խմելուն հատկացված փոքրիկ դահլիճը Սողոմոն Մեկիքյանն օգտագործում է տիկնոջը ներկայանալու համար:

— Իսկ ես թորա ֆոն Վեդել-Յարսլերգն եմ, պարոն: Կողքինս տիկին էլվերսն է: Գիտե՞ք, պարոն, տիկին էլվերսն ու ես այսօր վաղ առավոտից ոտքի վրա ենք: Ստամոքսը, անշուշտ, սնունդ է պահանջում: Զեզ բուտերբրոդ կարող եմ առաջարկել: Տիկին էլվերսը Զեզ մի բաժակ էլ սուրճ կտա:

— Շնորհակալություն, չեմ ուզում,— գլուխը թափահարելով ասում է Մեկիքյանը և անմիջապես նյութին է անցնում. — Ճիշտ լսեցի, տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերգ: Դուք և տիկին էլվերսը տվյալ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի այդ նահանգներում աշխատել եք որպես բուժքույրեր, այնպես չէ: Ինձ հետաքրքրում է, թե որոնք են Զեր անձնական դիտարկումները, որ կարող եք հայտնել դատարանին:

— Ո՛չ ուղղակի անձնական դիտարկումներ: Ես միայն փոխանցելու եմ Թուրք գինվորների ասածները: Նրանք մեզ պատմեցին, թե ինչպես են կոտորել հայ կանանց ու երեխաներին: Եվ, ի պատասխան մեր զարհուրանքի, նրանք միայն ասացին. «Ի՞նչ անենք: Զէ՞ որ դա Բարձր դռան հրամանն է»: Նրանք պատմեցին, որ բոլորին սպանելու համար չորս ժամ է պահանջվել: Եզներ լծած սայլերը պատրաստ են եղել դիակները գետը տանելու համար: Այնտեղ կառքերը ուղղակի գետի մեջ են չրջել, և ջուրը մեռյալներին քչել-տարել է գետնիվայր: Թուրք գինվորներից մեկը մեր գերմանացի ղեկավարին ասաց. «Մեր գործը լավ չարեցի՞նք»:

Մի խոր կնճիռ է ծվարում Մեկիքյանի հոնքերի միջև, երբ նա հավաստիանում է.

— Հարգելի՛ տիկին, գերմանացի ղեկավարը Գելզենի ասված խոսքերը դուք կրկնում եք որոշակի չեղտադրությամբ:

Տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերգը բարձրացնում է ուսերը: Նա ակներևորեն ղեկավարանում է անկեղծ պատասխան տալ:

— Ինձ սխալ չհասկանաք: Այդ օրերին, չնայած մեր ակնհայտ վրդովմունքին, չէի կարողանում ձերբազատվել սոսկալի այն զգա-

ցողությունից, որ ե՛ տարարախտ հայերը, ե՛ զազանացած թուրքերը այն կարծիքին էին, որ մենք՝ գերմանացիներս, հավանություն ենք տալիս աննկարագրելի այդ իրադարձություններին ...

Մեկիքյանը տեղի չի տալիս:

— Բացատրություն ունե՞ք, տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերգ այս Զեր ենթադրության համար:

— Ոչ, բայց միզուց ...

Կինը մի պահ վարանում է: Միայն մի քանի րոպե է, ինչ նա ճանաչում է իր խոսակցին: Ո՞վ գիտե, թե նա ինչպես կրնա լինի, եթե ասի ամբողջ ճշմարտությունը: Սովորաբար ամեն ինչի մասին կարելի է խոսել, բայց ոչ ամեն տեղ ամեն ինչի մասին:

— Ես ո՛չ գերազույն դատարան, ո՛չ էլ երգվյալներին եմ ներկայացնում, հարգելի տիկին,— անկեղծորեն հանգստացնում է Սողոմոն Մեկիքյանը: — Ինձ կարող եք հանգիստ պատմել, թե ինչ ենթադրություններ ունեիք վեց տարի առաջ կատարվածի մասին:

— Այո՛, իհարկե,— սթափվում է տիկին ֆոն Վեդել-Յարսլերգը: — Ինչպես բոլորը գիտեն, մեր կայսրն ու Բարձր դուռը պատերազմի ժամանակ զաչնակիցներ էին, պարոն: Իսկ գերմանական կառավարությունը (գոնե ինձ միշտ այդպես է թվացել) բավարար լրջությամբ չի ընդդիմացել այդ ջարդերին: Սակայն ուզում էի մի բան էլ ասել Թուրքիայում մեր կատարած դիտարկումների մասին:

Մեկիքյանը լարված սեղմում է չրթունքները: Այն, ինչ նա մինչ այժմ գիտի 1915 թ. արյունահեղությունների մասին, լսել էր հայ պապից: Սակայն գերմանացի ազնվական տիկինը դեպքերից անմիջականորեն տուժած մեկը չէ, ուստի նրա ասածը դատարանը զնահատելու է որպես անկողմնակալ ցուցմունք:

— Ծատ լավ հիշում եմ, երիտասարդ: 1915 թ. հունիսի 18-ի երեկոն էր. կանգնած էինք արդեն Հիշատակված մեր բարեկամ Գելզենի տան առաջ: Մեզ մոտեցավ մի ոստիկան, որը հայերին քողերից մեկն էր: Քչել, ահա ինչպես էին որակում նրանք ամեն անգամ իրենց սոսկալի արարքը: Այդ ոստիկանն ուրեմն պատմեց, որ նրանք ճանապարհին ամեն օր տասից տասներկու տղամարդ են սպանել ու ձորը նետել: Ճանապարհին՝ ամեն գյուղում, նորանոր կանանց են հափշտակել ու բռնաբարել: Անձամբ ինքը, կարեկցանքից զրոգված, երեք մերկ կնոջ դիակ է թաղել և հույս ունի, որ ամենակարող Աստված մի օր նրան այդ բարի գործի համար կփոխհատուցի:

Մեկիքյանը խոր չունչ է քաշում: Ապա համոզվելու համար կրկին հարցնում է.

– Եվ այդ ամենն անձա՞մբ եք լսել, Հարգելի՛ տիկին:

Տիկին Փոն Վեդել-Յարլսերգը զլսով Հավանության նշան է անում: Նա իր նկարագրությունը դեռ չի ավարտել:

– Հունիսի 19-ի առավոտյան, երբ մահվան դատապարտվածներին մեր մոտով անցկացրին, մենք նրանց Հետ քաղաք գնացինք: Ոմբում միայն երկու տղամարդ կար: Կանանցից մի քանիսը հոգեկան հիվանդ էին դարձել: Նրանցից մեկը անդադար գոռում էր. «Ուզում եմք մուսուլման դառնալ: Ուզում եմք գերմանացի դառնալ: Ինչ ուզում եք, կդառնանք: Միայն փրկե՛ք մեզ: Մեզ տանում են Կամախ, այնտեղ կտրելու են մեր վզերը»: Տիկին Փոն Վեդել-Յարլսերգը տարված է հիշողություններով: Նա հեծկտում է:

– Սրտիդ այդքան մոտ մի՛ ընդունիր, սիրելի՛ս, – տիկին էլվերսը մի թևով գրկում է արտասովոր կնոջն ու նրան թաշկինակ մեկնում, որ արցունքները սրբի:

– Ցավում եմ, – քրթմնջում է Սողոմոն Մելիքյանը և զուլս է տալիս մեղավորի պես:

Սակայն տիկին Փոն Վեդել-Յարլսերգը անսպասելի արագությամբ Հավաքում է իրեն: Նա ուղղում է մեջքը և կարծես վերեից ներքև նայում իր առջև կանգնած երիտասարդին:

– Այն ժամանակ, պարոն, մենք երկար սպասեցինք, մինչև մեր աչքի առաջով անցավ–գնաց սրտաճմլիկ կերպարանք ունեցող մարդկանց այդ երթը: Մահվան դատապարտվածների ամբոխի թվում քայլում էին բազմաթիվ երեխաներ. նրանցից մի քանիսը աչքի էին ընկնում բաց գույնի մազերով ու մեծ, կապույտ աչքերով, որոնք մեզ էին նայում մահասարսուռ լրջությամբ ու այնպիսի բնազդային վեհություն, որ կարծես նրանք այստեղ, երկրի վրա, արդեն ահեղ դատաստանի հրեշտակներ լինեին: Մի հույն կառապան ասաց, որ նրանց բոլորին իրար են կապկպել ու մի բարձր ժայռից նետել Եփրատի ալիքների մեջ՝ մահվան բերանը: Մարդիկ հազարավոր դիակներ են տեսել, որ քշվում էին գետի հորձանքով ...

Քանի որ դատարանի կատարածուն դատական քննություն չարունակությունն է Հայտարարում, Մելիքյանը հոգատարությամբ դատարանի դահլիճ է ուղեկցում հեծկտանքներից ցնցվող տիկին Փոն Վեդել-Յարլսերգին:

Նախագահ.– Նախ ուզում եմ հրապարակել բացման վճիռը:

Քարտուղար (ընթերցում է բացման վճիռը).– Մեխանիկայի բաժնի ուսանող Սալոմոն Թեյլիբյանը՝ Շառլոթենբուրգի Հարդենբերգ փողոցի 37 տան բնակիչ, Դիտմանի մոտ, 1921 թ. մարտի 16-ից մախաքնմական կալանքի տակ, ծնված 1897 թ. ապրիլի 2-ին Թուրքիայի Բագադիճ ավանում, քրքահպատակ և հայ բողոքական: Ամբաստանվում է 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթենբուրգում բուրքական մախկին մեծ վեզիր Թալեաթ փաշային դիտավորյալ սպանելու և սպանությունը կանխամտածված կատարելու համար: Ամբաստանված է Քրեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածով: Նախաքնմական կալանքը շարունակվում է վերոհիշյալ հիմունքներով: Բեռլին, ապրիլի 16, 1921 թ., մահանգային երրորդ դատարան, 6-րդ պատժախոյ:

Նախագահ (թարգմանչին).– Հայտնե՛ք ամբաստանյալին, որ բացման վճիռով իրեն մեղադրում եմ Թալեաթ փաշային կանխամտածված սպանելու համար:

Ամբաստանյալ.– (Լուռ է):

Նախագահ.– Եթե այս մեղադրանքին «այո» կամ «ոչ» պատասխանը տալու լինեիք, ի՞նչ պատասխան կտայիք:

Ամբաստանյալ.– Ո՛չ:

Նախագահ.– Ուրիշ առիթներով Դուք Չեզ այլ կերպ եք պահել: Դուք խոստովանել եք, որ հանցանքը կատարել եք կանխամտածված կերպով:

Ամբաստանյալ.– Ե՛րբ եմ ասել:

Նախագահ.– Ուրեմն այսօր հայտարարում եք, որ չե՞ք ասել:

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.– Խնդրում եմ հարցնել ամբաստանյալին՝ ինչո՞ւ մա իրեն մեղավոր չի ճանաչում:

Նախագահ.– (Հարցն ուղղում է ամբաստանյալին)

Ամբաստանյալ.– Ինձ մեղավոր չեմ ճանաչում, որովհետև խիղճս հանգիստ է:

Նախագահ.– Ինչո՞ւ է Չեր խիղճը հանգիստ:

Ամբաստանյալ.– Ես մարդ եմ սպանել, սակայն մարդասպան չեմ եղել:

Նախագահ.– Ասում եք, որ խղճի խայթ չե՞ք զգում: Չեր խիղճը մաքուր է: Դուք Չեզ չե՞ք կշտամբում: Բայց Դուք Չեզ պետք է հարցնե՛ք ցանկացե՛լ եք սպանել Թալեաթ փաշային:

Ամբաստանյալ.— Հարցը չեմ հասկանում: Չէ՞ որ ես նրան արդեն սպանել եմ:

Նախագահ.— Ուզում եմ ասել՝ ծրագիր ունեցե՞լ եք:

Ամբաստանյալ.— Ես որևէ ծրագիր չեմ ունեցել:

Նախագահ.— Ե՞րբ արթնացավ Ձեր մեջ այդ միտքը:

Ամբաստանյալ.— Դեպքից մոտ երկու շաբաթ առաջ ես ինձ շատ վատ էի զգում, և կոտորածի տեսարանները դարձյալ եկան այքերիս առաջ: Մորս դիակը տեսա: Նա ոտքի ելավ, ինձ մոտեցավ ու ասաց. «Դու տեսար, որ Թալեաթն այստեղ է և այդքան անտարբե՞ր ես: Դու այլևս իմ որդին չես»:

Նախագահ (ամբաստանյալի ասածը կրկնելով երդվյալներին).— Այն ժամանակ ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.— Ամմիջապես արթնացա ու որոշեցի սպանել այդ մարդուն:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս բանը հասավ արարքին:

Ամբաստանյալ.— Որովհետև մայրս էր ասել: Այդ մասին էի մտածում, երբ մարտի 15-ին Թալեաթին տեսա ...

Նախագահ.— Որտե՞ղ տեսաք նրան:

Ամբաստանյալ.— Մենյակումս ընթերցելիս հետ և առաջ էի անում, երբ տեսա, որ Թալեաթը դուրս եկավ:

Նախագահ.— Տեսաք, որ Թալեաթը դո՞ւրս եկավ:

Ամբաստանյալ.— Նախ նրան իր բնակարանի պատշգամբում տեսա, հետո մա դուրս եկավ: Երբ դուրս եկավ, դարձյալ հիշեցի մորս, կրկին տեսա նրան իմ առջև և ապա տեսա այն մարդուն, որն իմ ծնողների, քույրերի ու եղբայրների մահվան պատճառն էր:

Նախագահ.— Մտովի տեսաք Ձեր ազգականներին և մտածեցիք, որ Թալեաթ փաշա՞ն է պատասխանատու թափված արյան համար, ո՞չ միայն Ձերոնց, այլև Ձեր հայրենակիցների արյան համար: Գիտեի՞ք, որ Թալեաթ փաշան դուրս է գալու:

Ամբաստանյալ.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Հետո ի՞նչ արեցիք:

Ամբաստանյալ.— Այն պահին, երբ մա դուրս եկավ, վերցրի ատրճա-
նակս, վազեցի հետևից ու կրակեցի:

Նախագահ.— Թիկունքի՞ց կրակեցիք:

Ամբաստանյալ.— Այո՛:

Նախագահ.— Ատրճանակի փողը գլխի՞ն պահեցիք:

Ամբաստանյալ.— Այո՛, շատ մոտ:

Նախագահ.— Հետո ի՞նչ եղավ:

Ամբաստանյալ.— Միայն այսքանը գիտեմ (չեմ կարող ճշգրիտ նկա-
րագրել), որ Թալեաթ փաշան գետին ընկավ, տեսա, թե ինչպես է նրա
դեմքից արյունը հոսում, և մարդիկ կանգնած էին շուրջը:

Վկա Նիկողայոս Եսեն, վաճառական Շառլոթբերուրգից, 40 տարե-
կան, բողոքական, երդվում է:

Նախագահ.— Դուք ակամատե՞ս եք:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Մեզ կպատմե՞ք, թե ինչ տեսաք:

Վկա.— Երեքշաբթի էր, մարտի 13-ը, առավոտյան ժամը 11-ին անց-
նում էի Հարդենբերգ փողոցով Վիթենբերգ փողոց գնալու համար՝ այ-
ցելելու տարբեր հաճախողների: Մասներքի գործարանի ներկայա-
ցուցիչ եմ: Իմ առջևից գնում էր մոխրագույն վերարկուով մի պարոն:
Նա գնում էր դանդաղ, զբոսնողի քայլածքով: Հանկարծ այս պարոնը՝
ամբաստանյալը, արագ քայլերով իմ կողքով անցավ: Ձեռքը գրպանը
տարավ:

Նախագահ.— Ո՞ր էիք գնում: Աջ կողմո՞վ էիք քայլում:

Վկա.— Այո՛, կենդանաբանական այգու ուղղությամբ:

Նախագահ.— Վերարկուով պարոնի հետևի՞ց:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Այդ պահին ամբաստանյալը մայթով՝ Ձեր կողքի՞ց
անցավ:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Նա ատրճանակը հանեց. ո՞ր գրպանից:

Վկա.— Այդքան ստույգ չեմ կարող ասել, կարծում եմ՝ աջ ծոցագրպա-
նից: Ամեն դեպքում ատրճանակ էր: Հանեց ու շատ մոտիկից կրակեց
պարոնի ծոծրակին, և վերջինս վայրկենապես երեսնիվայր փովեց գե-
տին: Գանգը բացվեց: Ամբաստանյալը գետին մետեց ատրճանակն ու
փորձեց փախչել: Առջևից գնում էր մի տիկին: Նա ուշաթափվեց: Ես
նրան մախ բարձրացրի, կարծելով, որ մա էլ է վիրավորվել: Հետո վա-
զեցի ամբաստանյալի հետևից և Ֆազան փողոցում բռնեցի նրան: Բնա-
կանաբար մեծ բազմություն հավաքվեց, մարդիկ ամեն կողմից խելա-
զարի պես հարվածում էին ամբաստանյալին: Մի պարոն բանալիով
անընդհատ հարվածում էր գլխին: Մեկն էլ գոռում էր. «Պինդ պահե՛ք
մարդասպանին»: Ապա ես ամբաստանյալին կենդանաբանական այգու
մոտ գտնվող պահակային ռստիկանի մոտ տարա: Նա ծխել ուզեց:
Այստեղ ևս շատ մարդ կար, և նրան կրկին ծեծեցին:

Նախագահ.— Համոզվա՞ծ եք, որ ամբաստանյալը մայթով Ձեր կող-
քից անցավ:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Եվ նա հետևի՞ց եկավ:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Եվ կրակեց պարոնի ծոծրակի՞ն:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Այնպես չէ ուրեմն, որ նա փողոցի դիմացից եկավ և ապա Թալեաթ փաշային իրենից առաջ թողնելով՝ կրակեց հետևից:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Նա դիմացի՞ց մայեց Թալեաթին:

Վկա.— Ո՛չ, ես դա վիճարկում եմ: Ամբաստանյալը արագ քայլերով մոտեցավ, առանց մի խոսք ասելու հանեց ատրճառակն ու կրակեց պարոնի ծոծրակին:

Նախագահ.— Եվ նա անմիջապես՞ վայր ընկավ:

Վկա.— Նա ընկավ դեմքի վրա:

Նախագահ.— Ինչ-որ պահ ամբաստանյալը տեղում մնա՞ց:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Իսկույն փախուստի՞ դիմեց:

Վկա.— Այո՛: Նա մտավ Ֆազան փողոցը և ուղղվեց դեպի Կանտի փողոց:

Նախագահ.— Ո՞ր կողմից էր քայլում տիկինը:

Վկա.— Տիկինը գնում էր այդ պարոնի առջևից:

Նախագահ.— Ո՞չ նրա կողքից:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Նա պարոնի հե՞տ էր:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Եվ նա ուշաթափվեց:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Մոտակայքում կա՞ր ուրիշ մեկը:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Դուք առաջի՞ցն էիք դիակի կողքին:

Վկա.— Այո՛: Ես նախ տիկնոջը բարձրացրի:

Նախագահ.— Եվ դուք հետո՞ միայն նկատեցիք, որ պարոնը մեռած է:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Ուրիշնե՞րն էլ մինչ այդ մոտեցան:

Վկա.— Այդ ժամանակ անցնում էր կահույքի մի մեքենա, և ապա մի պարոն իր ծառայի հետ դուրս եկավ առանձնատնից:

Նախագահ.— Այլ հարցեր կա՞ն վկային: Չկան:

Վկա ոստիկանապետ Փաուլ Շուլց՝ 47 տարեկան, Շառլոթենբուրգից: Երդվում է:

Նախագահ.— Ի՞նչ ունեք ասելու դեպքի մասին:

Վկա.— Այդ օրն ինձ զանգահարեցին՝ հայտնելով, որ Հարդենբերգ փողոցում սպանություն է կատարվել և այն, որ մարդասպանն արդեն ձերբակալված է: Գնացի դեպքի վայրն ու այնտեղ տեսա սպանվածին՝ մայքի վրա ընկած: Վայրը շրջափակվեց պահակային ոստիկանների կողմից:

Նախագահ.— Ինքներդ սեփական դիտարկումներ չկատարեցի՞ք դեպքի մասին:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Դուք դիակո՞վ զբաղվեցիք, թե՞ հանցագործով:

Վկա.— Ջրաղվեցի դիակով և հանեցի նրա իրերը, իսկ հանցագործին այլևս չտեսա:

Նախագահ.— Հայտարարությունը, որ արել եք, հիմնված է ուրեմն միայն այն անձանց ցուցմունքների վրա, որ Դուք գտել եք տեղում: Անձնական դիտարկումներ, ուրեմն, չե՞ք կատարել:

Վկա.— Ո՛չ:

Նախագահ.— Այլ հարցեր կա՞ն վկային: Չկան:

7

Սողոմոն Մելիքյանը մոտենում է տարիքոտ մի մարդու, որը դատարանի միջանցքում մանրաքայլ ու անհանգիստ ետ ու առաջ է գնում:

— Պարոն Հյուպատոս՞:

— Խնդրեմ:

Մելիքյանը ներկայանում է, ապա հարցնում.

— Դուք Հայտնի եք որպես թուրք-Հայկական Հարաբերությունների փորձագետ: Արտաքին գործոց նախարարություն հղած Ձեր մի հեռագրում Հայերի նկատմամբ կիրառվող վայրագությունների կապակցությամբ պահանջել էիք (Թույլ տվեք, պարոն Հյուպատոս, Ձեր խոսքը որպես բացառություն մեջ բերեմ), որ գերմանական մամուլում տեղ չգտնեն թուրքերի հերքումները, որի հետևանքով կարող է ստեղծվել գերմանացիների՝ այդ վայրագությունների համաձայն լինելու պատրանքը:

— Որտեղի՞ց Ձեզ այդ տեղեկությունը, պարոն,— վրդովված առարկում է Հյուպատոսը: Խոսելիս նրա ցից փորձ հաղիվհազ ծածկող

րաճկոնի վրա կախված ժամացույցի ոսկե չղթան դեպ ու դեռ է չարժ-վում: — Ի դեպ, Հետևելով արտաքին գործոց նախարարությունից սահ-մանած կարգին, ես հրաժարվում եմ խոսել այդ գործի մասին որպես անհատը անհատի հետ: Իսկ դատարանում ցուցմունք կտամ լոկ փաստերի վրա հենվելով՝ բացատրելով ամեն տեսակի կողմնակալ կարծիք:

Փոքրիկ մարդը չըջվում է ու վերսկսում իր զբոսանքը դատարանի միջանցքում: Սակայն Սողոմոն Մելիքյանից հեշտ չէ ազատվել: Նա իր քայլվածքը հարմարեցնում է վերջինիս քայլվածքին:

— Դուք առիթ չեք ունենա ցուցմունք տալու, պարոն Հյուպատոս:

— Համեցե՛ք,— Հյուպատոսի աչքերի շուրջ ջղային ցնցումները սաստկանում են, երբ նա կանգ է առնում: Մելիքյանը գլխով է անում:

— Նախագահող դատավորի առաջարկով լրացուցիչ ապացույցներ չեն ներկայացվելու, քանի որ դատարանն ու երկվյալները հայտնել են, որ իրենց վճռի կայացման համար արդեն իսկ հավաքված փաս-տերը բավարար են և նոր ապացույցների կարիք չունեն:

— Իսկ ո՞վ եք դուք, որ պայծառատեսի պես...,— նեղ ուսերով մարդը կանգ է առնում: Բայց նա դարձյալ կորցնում է մտքի թելը, երբ վերսկսում է խոսել.— Բայց դա կլինի մի ...

— Հանգիստ կարող եք նստել էգեր գնացող հաջորդ գնացքը, պա-րոն Հյուպատոս,— խորհուրդ է տալիս Մելիքյանը,— Ձեզ ցանկանում եմ հաճելի տունդարձ:

Հյուպատոսը հեռանում է Սողոմոն Մելիքյանից, որն անմիջապես ընկնում է կատաղությունից փնչացող Թալեսաթ փաշայի ձեռքը:

— Ինչի՞ մասին էր Հյուպատոսի հետ այդ միջնախաղը, պարոն: Ի՞նչ է, ուզում եք մարդկանց ուշադրությունը չեղել ամբաստանյալի վերջին ցուցմունքից: Այն, որ նա ահագին ոսկի է ստացել իմ նկատ-մամբ եղկելի այդ մահափորձը կատարելու համար, Դուք գիտակցա-բար չլսելո՞ւ եք տալիս:

— Թույլ տվեք հավաստիացնել, Թալեսաթ փաշա, որ ես ոչ մի բառ բաց չեմ թողնում այն ամենից, ինչ այստեղ ասվում է Ձեր դեմ:

— Ինչ ասվում է իմ դեմ: Ե՞ս եմ դատարանի առաջ ամբաստան-վածը, թե՞ մեկ ուրիշը:

Ցցուն կեցվածքով լայնաթիկունք մարդը նման է վրիժառություն հսկայական հրեշտակի: Միայն կատաղությունից դողացող բեղերի ծայրերն են, որ չեն պատշաճում սուրբ պատկերին:

— Այս, այդ խեղճ հայերի հոգին: Ապա մի հարցրե՛ք, պարոն, դատարանի դահլիճում նստած գերմանացիներին, թե ո՞վ այդքան

ոսկի ունի կամ երբեք կարող է ունենալ կյանքում: Ո՛չ, այդ մարդը վարձու մարդասպան է: Հայ վաճառականները մինչև վերջին կաթիլը ծծել են իմ թուրք հայրենակիցների արյունը: Այստեղից էլ բոլոր թուրքերի արդարացի իրավունքը՝ ապստամբելու այդ խարերա քրիստոնյա խուժանի դեմ:

Մելիքյանը բարձրացնում է ցուցամատը՝ նախազգուշացնելով:

— Թալեսաթ փաշա, այժմ արդեն Դուք զրպարտում եք թուրք ժո-ղովրդին: Ամբողջ աշխարհը գիտե, որ նույնիսկ 1895–96 թթ. կոտո-րածները վարչական միջոցառումներ էին: Հուզմունքից երիտասարդի կոկորդը սեղմվում է: Միայն մի քանի անգամ ուժեղ հազալուց հետո նա կարողանում է շարունակել:

— Ուարե՞րա քրիստոնյա խուժա՞ն: Իսկ ինչպե՞ս պատահեց, որ Կոստանդնուպոլսի, Ջմյունիայի կամ Հալեպի հարուստ հայ վաճա-ռականներն էին, որ բոլոր կոտորածներից անմաս մնացին: Ասեմ ձեզ, Թալեսաթ փաշա, նրանք ի վիճակի էին փրկագին վճարել: Բայց նրանք, ովքեր չունեին ոչինչ տալու, բացի մի քանի կտոր ունեցված-քից, ինչպես, օրինակ, գյուղացիներն ու արհեստավորները, նրանց բոլորին քչեցին անապատ ու ճամբարներում ոչնչացրին: Հարյուր հազարավոր տղամարդ, կին ու երեխա անխղճորեն բնաջնջվեցին:

Երիտթուրքերի ներքին գործոց նախկին նախարարն անդդվելի է մնում: Ո՞րը ընդվզում արտահայտելով նա հակաճառում է:

— Կարձեա այդ, այսպես կոչված, համակենտրոնացման ճամբար-ները իմ հայտնագործությունը լինեին: Մի՞թե անգլիացիներն այլ կերպ վարվեցին բուրերի հետ Հարավային Աֆրիկայում: Մի՞թե իմ մեղքն է, թե ինչպես են իմ ստորադրյալները տեղերում մեկնաբանել ու կատարել հրամաններս:

— Մի՛ արդարացեք, Թալեսաթ փաշա: Ձե՞ս որ Կոստանդնուպոլսում ռազմական դատարանն ապացուցել է, որ Դուք մեղադրանքի առա-ջին հինգ կետերից առաջինի համար, որ հայերի կոտորածներն էին, լիովին պատասխանատու եք: Ձեր դեմ կայացած 1919 թ. հուլիսի 5-ի մահապիճի բավական խոսույն է: Մելիքյանը աջ ձեռքով օդի մեջ մի օղակ է գծում, որը գցվելու էր խոսակցի վիզը, եթե հանցակից ընկերները նրան ժամանակին երկրից չհաննին, որպեսզի Փարիզով ծածուկ Բեռլինում հայտնվեր: Ըստ որում հարց է ծագում, թե ինչպես 1921 թ. ո՛չ թուրքական, ո՛չ էլ գերմանական գաղտնի ծառայությունը չգիտեր, թե որտեղ էր գտնվում ներքին գործերի փախստական նախկին նախարարը իր կնոջ ու ծառաների հետ: Ծատ ավելի հավա-նական է, որ երկու կողմն էլ կառավարական մակարդակից վեր,

հանդուրժում էր Թալևաթ փաշայի գաղտնի վտարանդիությունը: Չէ՞ որ նրա դեմ մահապատիժ կայացնելով Առաջին աշխարհամարտի հաղթական ուժերի ցանկությունները կատարված էին ...

— Դա իրավական սխալմունք էր,— գոռում է Թալևաթ փաշան վրդովված: — Պատմական մի թերավճիռ: Որովհետև այն կայացել է թուրք ժողովրդի կամքին հակառակ, պարոն:

— Հիշո՞ւմ եք խորհրդարանի հայ անդամ Վարդգեսին,— անսպասելի հարցնում է Սողոմոն Մելիքյանը:

Օձիքն ազատած մարդու մի ժպիտ է տարածվում Թալևաթ փաշայի դեմքին: Մի՞թե նրա գերիմաստուն խոսակցիցը չի կոհնում, որ հիշատակելով Վարդգեսի նման մի մարդու՝ նա ջուր է լցնում Թալևաթ փաշայի ջրաղացին:

— Հրաշալի՜ է, պարոն, որ այս առիթով հիշեցիք Վարդգեսին: Ես՝ Թալևաթ փաշաս, իբրև թե հայատյացս, իսկապես հայ բարեկամ ունեի: Անշուշտ անվիճելի է, որ մենք՝ ես, որպես երիտթուրք, նա, որպես հայ, միասին հեղափոխություն արեցինք, պարոն: Մենք բացահայտորեն օգնեցինք իրար անգամ ընտրությունների ժամանակ: Պատկերացնում եմ, որ սա ձեր հնարած արյունախում Թալևաթ փաշայի մասին պատմության հետ անհամատեղելի է:

Մելիքյանը անձնատուր չի լինում: Նման իրադրություններում նա գիտակցում է հոգու ամեն մասնիկով Հայոց պատմության և իր մեծ հոր կյանքի հետ միաձուլվելու արժեքը:

— Իսկ ի՞նչ պատահեց 1915 թ. ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը:

Անչաթ դեմքով Թալևաթ փաշան նայում է խոսակցին: Արդյո՞ք այս դաժան մարդը չի կարողանում հիշել կամ գուցե հիշողությունից դուրս՝ ուզում վանել այն ամենը, ինչի համար պատասխանատու էր Բարձր դռան ներքին գործոց նախարար եղած ժամանակ:

— Քանի որ Դուք չեք կարողանում հաղթահարել հիշողության որոշ կորուստներ, Թալևաթ փաշա, ես Ձեզ կհիշեցնեմ,— շարունակում է երիտասարդը,— որ այդ գիշեր ձերբակալվեց ու քստորվեց 235 հայ, որոնք այդ ժողովրդի ամենակարկառուն մտավորականներն էին: Իսկ հետագա օրերին հարյուրավոր ուրիշ մարդիկ նրանց հետևից դեպի մահ գնացին: Այդ օրվանից 1915 թ. ապրիլի 24-ը ամբողջ աշխարհում հիշատակի ու ոգեկոչման օրն է այն բոլոր հայերի, որոնք զոհ գնացին նախ սուլթան Համիդի, ապա Ձեր, իսկ հետո Քեմալ փաշայի կազմակերպած ջարդերին:

— Պի՛հ— Թալևաթ փաշան կատաղած փնչացնում է քթանցքերից այնպես, որ բեղերի ծայրերը շարժվում են: — Ամբողջ աշխարհի հա-

յերի համար հիշատակի ու ոգեկոչման օր: Ահա սրա համար է, որ մենք՝ թուրքերս, հայերին մեղադրում ենք: Այսպես կոչված համաշխարհային հասարակայնությունը վաղուց է, որ գնված է մանր չարչիական հոգեբանություն տեր այս հայ վերապրողներից, պարոն: Բայց մի բուպե ...

Թալևաթ փաշան ցուցամատը բազմանշանակ պարզում է օդում:

— Գերմանիան հասկանում էր, որ հայերի տեղահանումը բխում էր մեր կենսական անհրաժեշտությունից: Գերմանիան լավ հասկացավ հայերի տեղահանման մեր կենսական պատճառները: Գերմանական իշխանությունները ի վերջո գիտեին, թե ովքեր են Ռուսաստանի նիզակների ծայրերը:

— Տեղահանում կամ վերաբնակեցում մոլորեցնող անվան ներքո Դուք ուզում էիք քաղաքակիրթ աշխարհից թաքցնել, որ ձեր ուղածը հայ ժողովրդի վերջնական բնաջնջումն է:

— Կրկին վերադառնալով իմ հայ բարեկամ Վարդգեսին, պարոն, եկե՛ք հիշեք, որ Վարդգեսը, օրինակ, զերծ մնաց ամեն ինչից,— հակաճառեց Թալևաթ փաշան:

— Ապացուցված է, որ միայն 15 մտավորական է կենդանի մնացել: Ջուտ պատահականություն է սա, թե ավելի չուտ պետք է ենթադրել, որ նրանք այնքան հարուստ էին, որ փրկագնով ազատվեցին: Մի՞թե չգիտեք, որ Ձեր բարեկամ, բազմիցս ամբաստանված Վարդգեսը հետագայում այնուամենայնիվ ձերբակալվել է:

Թալևաթ փաշան հայացքն ուղղում է դատարանի միջանցքի՝ բաց գույնով ներկված առաստաղին: Նրա սրտառուչ նախադասությունները այնպես են հնչում, կարծես թե դրանք մի տեղից կարդացվեին:

— Ես և երիտթուրքական շարժման իմ ընկերները ունեինք մի հիանալի ծրագիր, այն է՝ ստեղծել համաթուրքական, համախալամական կայսրություն: Իսկ դրա մեջ քրիստոնյաների համար պարզապես տեղ չկար:

— Ճիշտ է,— հաստատում է վերջին դրույթը Մելիքյանը,— հայերը թուրքիայում մնացած վերջին քրիստոնյա ժողովուրդն են: Իսկ Կոստանդնուպոլսի Գերմանիայի ղեկավարն իր հունիս 30-ի հեռագրում, որն ուղարկել էր Բեռլին՝ Վիլհելմի փողոց արտաքին գործոց նախարարություն, Ձեզ և Ձեր կառավարությանը փայլուն հեռանկարներ էր հավաստում: «Հայերի հարցը լուծված է: Երիտթուրք գալլերի ոհմակն անհամբեր սպասում է, թե երբ Հունաստանը Թուրքիայի դեմ կշրջվի: Հույները Թուրքիայի մշակույթ կրող տարրն են: Այն ժամանակ նրանք էլ կրնաջնջվեն հայերի նման»:

Արյունը խփում է Թալևաթ փաշայի դեմքին: Կարծես ուր որ է ծանրամարմին այդ մարդը կաթված է ստանալու:

— Երիտթուրք գայլերի ոհմա՞կ: Միթե՞ն դա գերմանացի դիվանագետի բառապաշար է, պարո՞ն, — Թալևաթ փաշան հայացքը հառում է իրեն ֆիզիկապես զիջող խոսակցին. ապա հարցնում է բացահայտորեն սպառնալից տոնով. — Վերջապես ո՞վ եք Դուք, պարո՞ն, որ նման ստարանություններով անդադար ինձ մեղադրում եք:

Առանց վարանելու Սողոմոն Մելիքյանը պատասխանում է ժպիտով.

— Ո՞վ եմ ես, Թալևաթ փաշա: Եկե՛ք այսպես ասեմ, մի մարդ, որ ապագայից է գալիս: Իսկ եթե ավելի ճիշտ եք ուզում իմանալ՝ Սողոմոն Մելիքյանը:

— Մելիքյան, — հարցնում է Թալևաթ փաշան փնթփնթալով, — գաղթական հա՞յ: Դա ինձ ոչինչ չի ասում:

— Կալիֆոռնիայի նահանգի Սան Ֆրանցիսկո քաղաքում ծնված, մեծացած ու սովորած, — ավելացնում է Մելիքյանը: — Ի դեպ, Թեյլորյանը սխալ է, իմ մեծ հոր անունը Թեհլերյան էր ...

— Ամբաստանյալը Ձեր մեծ հա՞յրն է, — Թալևաթ փաշան հանկարծ ինքն իր մեջ կուչ է գալիս: Հաղթանդամ և ուժեղ մարդու չափերը կարծես նվազում են, երբ հետևյալ պատասխանն է տալիս.

— Նոր աշխարհից եկած մարդասպանների Թեյլորյան զարմից մե՞կը: Այն, որ Ձեզ նման մեկն այստեղ կանգնելու իրավունք ունի, վառ ապացույց է, որ իմ և իմ բարեկամների բոլոր ջանքերը զուր անցան: Ինձ լսեք, պարո՞ն ... դատարանի համար նույնն է թե՛ Ձեր, թե՛ վարձված մարդասպանի անունը: Ուզում եմ, որ ինձ հանգիստ թողնեք:

Մելիքյանը մի լավ սրախոսություն լսածի նման այնպես բարձր է ծիծաղում, որ դատարանի շենքի վերձիգ պատերն արձագանքում են:

— Եթե՞ն դա Ձեզ կմխիթարի, պարո՞նս, Դուք արդեն Ձեր հանգիստն ունեք: Հավիտյանս հավիտենից: Եվ, կասկած չկա, այժմ Դուք միայն մեկ իղձ ունեք՝ տեսնել իմ մեծ հորը գիյոտինի տակ:

— Ձեզ հետ, պարո՞ն, այլևս ո՛չ մի բառ չեմ փոխանակի: — Թալևաթ փաշան շրջվում է գնալու համար: Սակայն Սողոմոն Մելիքյանը կրնկակոխ հետևում է նրան:

— Ես Ձեզ կարող եմ մի բան կանխագուշակել, Թալևաթ փաշա: Մի բան, որ անշուշտ Ձեզ դուր կգա:

Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարն իրապես կանգ է առնում: Դեմքին թերահավատություն կա, երբ նա գոռոզաբար հարցնում է.

— Ի՞նչ լավ բան կարելի է սպասել Ձեզնից՝ այնտեղ ներսում մեղադրյալի աթոռին նստած մարդասպանի հետնորդից: Ինձ համար: Թալևաթ փաշայի պես մեկի համար:

Մելիքյանի համար դժվար է՝ չնայած ի ցույց դրած հանդգնություն, պահպանել հանգստությունը:

— Ահա ուրեմն լավ լուրը: Քանի որ այսօր 1921 թ. հունիսի 2-ն է, — երիտասարդը մի պահ դիմում է մատների օգնությամբ, — մտքում հաշվելուց թույլ եմ, ուրեմն, 1943 թ. մարտին Ձեր աճյունը Բեռլինից կտեղափոխվի Ստամբուլ:

— Որտե՞ղ է այդ Ստամբուլը:

Սողոմոն Մելիքյանը ժպտում է.

— 1930-ից Ստամբուլը Ձեր հարազատ Կոստանդնուպոլսի նոր անունն է: Այնտեղ Դուք 1943 թ. մարտին Գերմանիայի դեսպան Ֆրանց Փոն Փափենի ներկայությամբ կգտնեք Ձեր վերջին հանգրվանը: Այսպես կոչված՝ Ազատության բլրի վրա: Որքան որ գիտեմ, այն միշտ էլ եղել է մեծամեծների գերեզմանոց:

— Իսկապե՞ս, — Թալևաթ փաշան չոյված ուղղում է բեղերի ծայրերը:

— Ինչո՞ւ պետք է Ձեզ լսաբեմ, Թալևաթ փաշա: Մամուլը մեծ աղմուկ է հանելու այդ իրադարձության կապակցությամբ: Թուրքական կառավարությունը պաշտոնապես հանդես է գալու չնորհակալական խոսքով՝ սրտառուչ բառեր նվիրելով նաև Գերմանիայի ռայխսկանցլեր Ադոլֆ Հիտլերին: Զպետք է զարմանալ՝ նկատի ունենալով Ձեր միջև առկա հոգեհարազատությունը:

— Քիչ առաջ ասացի, չէ՞, — ոգևորվում է Թալևաթ փաշան: — Այսպիսով ապացուցվեց, որ այն ժամանակ ամերիկամետ դավադիրների կողմից կայացված մահավճիռս պատմական սխալ էր:

Մելիքյանը գլխով է անում: Սակայն նրա դեմքը տխուր է, երբ ասում է.

— Ձեր մահվան օրը, Թալևաթ փաշա, այսօրը Թուրքիայում ամեն տարի նշվում է, և համապատասխանաբար ամեն տարի մամուլը երկրով մեկ մեծարում է Ձեզ:

Մի պահ Թալևաթ փաշան մոռանում է իր առջև կանգնած մարդու հանդեպ ատելությունը: Հպարտությունից փրված՝ սկսում է բացատրել:

— Ձեք պատկերացնի, պարո՞ն, թե ինչ մեծ բավականություն եմ ստանում: Թեկուզ և արեմտյան գերմանացիները, համենայն դեպս, հրաշալի ազգ են: Սակայն քիչ առաջ խոսեցիք հոգեհարազատության մասին պարո՞ն ռայխսկանցլեր ... Հետ:

Թալևաթ փաշան հարցնում է անունը, և թե ինչու այդ Աղուֆ Հիտլերը իր հետ հոգեհարազատ պետք է լինի:

— Հրեաներ, այսպես էին կոչվում Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ...

— Ի՞նչ, մի պատերազմ է՞լ է տեղի ունենալու, — ընդհատում է Թալևաթ փաշան: — Իսկ Ե՞րբ է դա լինելու, պարոն, եթե կարելի է հարցնել:

— 1939 թվականին, — պատասխանում է Մելիքյանը՝ կրկին բռնելով խոսակցության թելը: — Ուրեմն հրեաներն այդ ժամանակ որոշ իմաստով գերմանացիների հայերն էին: Մարդկության պատմությունը մեզ կարծես սովորեցնում է, որ վաղ թե ուշ գրեթե ամեն ժողովուրդ իր հայն է ունենում: Թեև եկե՛ք ընդունենք, որ մի այլ ազգի բնաջնջումը ոչ միշտ է Ձեր կատարելագործությանը կատարվում:

— Ինչե՛ր էք չարունակ հայտարարում, — ընդվզում է Թալևաթ փաշան: — Քանի՞ անգամ պետք է Ձեզ համար կրկնեմ՝ 1915 թ. Երիտթուրքական կառավարության ձեռնարկած անհրաժեշտ միջոցառումները մի բան էին, իսկ Սալոմոն Թեյլիբյան անունով մի հայ ոճրագործի հարդևները փողոցում կատարած նենգ սպանությունը՝ մի այլ բան:

— Թեհլերյան, — ուղղում է Երիտասարդը, — դեմ չե՞ք լինի, եթե այժմ գնամ լսելու պապիկիս դեմ հարուցված դատաքննության չարունակությունը:

— Պապի՞կ, — հարցնում է Թալևաթ փաշան գաղտնիք գուշակողի պես:

— Ձեր մտածածը չէ, պապիկ հայերեն մեծ հայրիկ է նշանակում:

— Մեծ հայրի՞կ, — կրկնում է Թալևաթ փաշան՝ Երեսը արհամարհանքով ծամածռելով: — Ինչո՞ւ եմ ես ընդհանրապես խոսքի բռնվում կոնակից խփող մարդասպանի ժառանգի հետ:

8

Վկա տիկին Քրիստինե Թերզիբաշյան՝ նախընթաց վկայի կինը, 26 տարեկան: Հարցաքննությունն ընթանում է թարգմանչի միջոցով: (Երդման արարողությունից հետո).

Նախագահ.— Դեպքի մասին ոչինչ չգիտե՞ք:

Վկա.— Ոչինչ:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Խնդրում եմ վկային հարցնել ոճրագործությունների մասին: Նախ՝ թե պատերազմի ժամանակ իր հայրենիքում է եղել, և ապա՝ որտե՞ղ էր բնակվում:

Վկա.— Ես Էրզրումում եմ եղել:

Նախագահ.— Դա Ձեր հայրենի՞քն է:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Այնտեղ տեղի ունեցե՞լ են տեղահանություններ:

Վկա.— 1915 թ. հուլիսին հավաքեցին այնտեղի բնակիչներին ու ասացին, որ պետք է հեռանան քաղաքից: Քաղաքի հարուստներն այդ լուրն ստացան ու օր առաջ, մյուսները՝ տեղահանությունից մեկ ժամ առաջ:

Նախագահ.— Նկարագրեցե՛ք, թե ինչքա՞ն մարդ տեղահանվեց, թե ինչպե՞ս կատարվեց այդ ամենը, թե Դուք ինչքա՞ն քայլեցիք, և ի՞նչ պատահեց:

Վկա.— Մեր ընտանիքը 21 հոգուց էր բաղկացած: Մնաց միայն երեքը:

Նախագահ.— Ինչքա՞ն էր մեծ խումբը:

Վկա.— 500 ընտանիք:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս մահացան Ձեր ընտանիքի անդամները:

Վկա.— Մեզ հետ էին հայրս ու մայրս, երեք եղբայրներս, ամենամեծը՝ 30 տարեկան, երեք տղաներ՝ ամենափոքրը վեց ամսական, ամուսնացած քույրս՝ ամուսնու և վեց երեխաների հետ, ամենամեծը՝ 22 տարեկան: Սեփական աչքերովս տեսա բոլորի մահը: Միայն երեքը ողջ մնացին ու փրկվեցին: Երդվում եմ, որ նրանք սպանվեցին Կոստանդնուպոլսից եկած հրամանով:

Նախագահ.— Ի՞նչ եղանակով:

Վկա.— Երբ մի փոքր գնացինք, խմբից առանձնացրին 500 երիտասարդ: Նրանց թվում էր եղբայրներիցս մեկը: Սակայն նրան հաջողվեց փախչել ու ինձ մոտ գալ: Ես նրան աղջկա շորեր հագցրի:

Նախագահ.— Ի՞նչ եղան առանձնացվածները:

Վկա.— Նրանց իրար կապեցին ու ջուրը գցեցին:

Նախագահ.— Որտեղի՞ց գիտեք:

Վկա.— Սեփական աչքերով տեսա:

Նախագահ.— Որ նրանց գե՞տը նետեցին:

Վկա.— Այո՛, նրանց գետը նետեցին, և հոսանքն այնքան սրընթաց էր, որ բոլոր ջուրը նետվածներին քշեց-տարավ:

Նախագահ.— Ի՞նչ եղան մնացածները:

Վկա.— Մենք գոռում էինք, լաց լինում ու չգիտեինք ինչ անել: Սակայն մեզ անգամ լաց լինել չէին թողնում, այլ սփնմներով առաջ էին մղում:

Նախագահ.— Ովքե՞ր էին դրանք:

Վկա.— 30 ոստիկան և զինվորների մի ջոկատ:

Նախագահ.— Նրանք աջ ու ձախ հարվածո՞ւմ էին:

Վկա.— Այո՛:

Նախագահ.— Հետո ի՞նչ պատահեց Ձեր ընտանիքի անդամներին:

Վկա.— Մենք ինչ-որ կարող էինք շալակել, դրանով հասանք Մալա-
քիա: Այնտեղ մեզ լեռ բարձրացրին ու տղամարդկանց կանանցից բա-
ժանեցին: Կամայք կանգնած էին տղամարդկանցից մոտ տասը մետր
հեռու և կարող էին իրենց աչքերով տեսնել, թե ինչ պատահեց իրենց
տղամարդկանց:

Նախագահ.— Ի՞նչ կատարվեց տղամարդկանց հետ:

Վկա.— Նրանց կացնահարեցին ու ջուրը նետեցին:

Նախագահ.— Ուրեմն կանայք ու տղամարդիկ ա՞յս ձևով կոտոր-
վեցին:

Վկա.— Միայն տղամարդիկ այս ձևով մահացան: Երբ մի փոքր
մթնում էր, ուստիկանները գալիս էին ու ընտրում ամենագեղեցիկ կա-
նանց ու աղջիկներին և տանում, իրենց կին դարձնում: Ուստիկաններից
մեկն էլ ինձ մոտ եկավ և ուզում էր իրեն կին տանել: Ովքեր չէին հնա-
զանդվում ու տեղի չէին տալիս, նրանց սվինահարում էին կամ երկու
նոտքից բռնելով՝ պատառոտում: Միմչև իսկ ճեղքում էին հոդի կանանց
կողերը, երեխաներին դուրս հանում ու դեն նետում: (Մեծ իրարանցում
սրահում: Վկան բարձրացնում է ձեռքը): Երդվում եմ:

Նախագահ.— Ինչպե՞ս եք Դուք փրկվել:

Վկա.— Եղբորս էլ գլուխը կտրեցին: Երբ մայրս դա տեսավ, ընկավ ու
տեղում մահացավ: Հետո մի թուրք եկավ ինձ մոտ և ուզում էր իրեն կին
տանել, և երբ ես նրան բանի տեղ չդրեցի, երեխայիս առավ ու դեն
չալրտեց:

Նախագահ.— Եվ այս ամենը իրո՞ք ճշմարիտ է, երևակայություն չէ՞:

Վկա.— Ինչ որ պատմեցի, շատ ավելի նվազ է, քան ճշմարտությունը:
Շատ ավելի վատ է եղել:

Նախագահ.— Ո՞ւմ էին այդ ժամանակ այդ արհավիրքների պատաս-
խանատուն համարում:

Վկա.— Դրանք կատարում էին Էմվեր փաշայի հրամանով, և զին-
վորները ստիպում էին տարագիրներին ծնկի գալ ու գոչել՝ *կեցցե՛*
փաշան, քանի որ նրանք փաշայի թույլտվությամբ էր, որ ապրում էին
(հուզում դահլիճում):

Պաշտպան Նիմայեր.— Այստեղ՝ դահլիճում, բազմիցս գոյացած հուզ-
մունքից պարզ դարձավ, որ վկայի ցուցմունքները գրեթե անհավատալի
են թվում: Սակայն գոյություն ունեն այդպիսի հազարավոր զենույցներ:
Եվ որպեսզի վկայի արժանահավատության վրա ամենաթեթև տարա-
կուսանք չընկնի, պիտի խնդրեմ հարցաքննել երկու իրազեկ մարդկանց՝
պարոն պրոֆ., դ-ր Լեփսիտսիմ և Նորին գերագանցության Լիման ֆոն
Ջանդերսին:

Թեև Թալևաթ փաշան Հայտարարել էր, որ այլևս չի ցանկանում
խոսել մարդասպանի թողած հետ, հենց նոր լսածի պատճառած
վրդովմունքը իրեն դարձյալ Մելիքյանի կողմն է քշում:

— Զգվել եմ այս մշտական ու ահավոր պախարակումներից: Այդ
կինը չգիտե, թե ինչ է ասում: Զե՞ որ ինքը կենդանի է: Սակայն
Թուրքիայում Հայերի կարծեցյալ կոտորածների պատմությունը
նույնն է, միշտ մյուսներն են, որ իբր թե այդ օրերին սպանվել են:

Սողոմոն Մելիքյանի ճակատը ծածկվում է կնճիռներով: Հանում է
ակնոցը, զննող հայացքով դիտում ապակիների միջով, ապա փչում
ձախ ապակու վրա ու մաքրում բաճկոնի թևքով: Այնուհետև մտմտա-
լով ասում է.

— Տարօրինակ է, Թալևաթ փաշա:

— Ի՞նչն է տարօրինակ, — հնչում է պատասխանը:

— Այն, որ ոչ թե Ձեր անունը տրվեց, այլ Ձեր մեղսակցի՝ էնվեր
փաշայի:

— Մեղսակի՞ց: Այսուհետև, պարոն, Ձեր բառերն ավելի զգուշորեն
ընտրեցե՛ք: Էնվերն այն ժամանակ նախարարների խորհրդում ուղ-
մական նախարարն էր, 1909 թ. մեր հիմնադրած «Ազատություն և
առաջադիմություն» կոմիտեի շատ կարող ու մեծավաստակ մարտ-
րեկերը:

— Որը 1918 թվականին նույնպես կարողացավ խույս տալ արդար
պատժից և Բեռլինով փախչել Մոսկվա, — չարունակում է Մելիքյանը, —
որը 1921 թ. գժտվեց սովետների հետ և Բուխարեստում հակարդ-
չեկիկյան ապստամբություն հրահրեց: Իսկ 1922 թվականին, նստած
Կարսի նահանգում, կրկին Հայերի կոտորածների հրաման տվեց՝
Երևանից արևմուտք ընկած տարածքներում: Բայց 1922 թվականի
օգոստոսի 5-ին Տաջիկստանում ընկավ սովետների ղեմ կռվում:

— Էնվերն էլ է մահացել, ցավում եմ:

— Արդարության ուշացած մի արտահայտություն:

— Մի՛ ձևացրեք: Ձեր նողկալի գոհունակությունը անկարելի է
թաքցնել: — Թալևաթ փաշան զայրացած՝ խոսակցին ձեռքով վանում
է: — Որպեսզի մի բառ ևս վատենալ այդ կարծեցյալ վկայի մասին,
ասեմ, որ դատարանում ուղղակի աչքի է զարնում Հոտառության
պակասը: Մարդասպանության այս դատական գործում հարցաքննել
մի հայուհու նշանակում է այժին պարտիզական կարգել ...

— Իսկ ի՞նչ եղան այն հարյուր հազարավոր հայուհիները, որոնք համալրեցին թուրքական հարեմները կամ բռնի ուժով ամուսնացան: Երևում է՝ լավ կարծիքի չեք կանանց մասին, Թալևաթ փաշա: Դա Ձեր կամքն է: Թերևս ընդունեք զերմանացի գրող Արմին Վեգների ցուցմունքը, որ սղագրել է միայն դատարանի քարտուղարը: Ցավոք, նախագահող դատավոր Լեմերգը հայտնի պատճառներով թույլ չտվեց, որ Վեգները իր ցուցմունքը տա դատարանի ու երդվյալների հետ երես առ երես: Բայց ես Ձեզ համար սիրով կկարդամ սղագրությունից մի հատված:

— Նեղություն մի՛ կրեք, պարոն Մելիքյան: Ինչպես տեսնում եմ դատարանի ներկա իրադրությունը, ես Ձեզանից, միևնույն է, չեմ կարողանա փախչել:

Սողոմոն Մելիքյանը ուղղում է ակնոցը: Ապա առանց հատուկ չեղտադրության ընթերցում է սղագրությունը. «Վեգ Արմին Թ. Վեգներ, բնակություն վայրը Նոյգլորստով/Մարկ, սույնով հայտնում է, որ պատերազմի ժամանակ եղել է սանիտարական մի առաքելության անդամ, ըստ որում 1915 թ. եղել է Դարդանելում և Կոստանդնուպոլսում: Այստեղից, օգտագործելով արձակուրդը, 1915 թ. Հուլիս-օգոստոս ամիսներին գնացել է Փոքր Ասիա՝ ստուգելու կոտորածների մասին տարածվող լուրերը: Նա այցելել է անապատի ամենատարբեր վայրերում սփռված աքսորյալների բազմաթիվ ճամբարներ և սեփական աչքերով տեսել անսահման թշվառությունն ու ծանր համաճարակները: Նա հանդիպել է մարդկանց, որոնք ոսկի էին կույ տվել այն թաքցնելու և ապա կղկղանքի մեջ փնտրելու համար: Նա տեսել է, թե ինչպես հայերն իրենց հատուկ եռանդով փորձել են անապատում բնակություն հաստատել ու առևտրով զբաղվել: Սակայն հազիվ գործն սկսած՝ ամեն ինչ իզուր է անցել, քանի որ նրանց կրկին քչել են հեռունները: Զարդերի մասին նա պատկերավոր նկարագրություններ է լսել ինչպես հայերից, այնպես էլ թուրքերից: Արմին Վեգներն առաջարկել է դատավարության ժամանակ բոլոր երդվյալներին ներկայացնել մեծ մասամբ իր ձեռքով արված բազմաթիվ լուսանկարներ, որոնք բացահայտում են տարագիր հայերի ծայրահեղ թշվառությունն ու կոտորածների հետքերը: Նա իր տեսած սարսափները նկարագրել է 1919 թ. հունվարին Ամերիկայի նախագահ Վիլսոնին ուղղած բաց նամակում, որը լույս է տեսել «Berliner Tageblatt»-ում: Այս առումով արժե հիշատակել նաև նրա «Ճանապարհ առանց տունդարձի» աշխատությունը, որը լույս է տեսել Դրեզդենի Sebyllen հրատարակչությունում»:

Մելիքյանը թուղթը ցած է գցում ու նայում հատակին: Այս փոքր դադարով նա ուզում է Թալևաթ փաշային առիթ տալ՝ խորհելու Վեգների ցուցմունքի մասին:

— Գրողները նախընտրում են հորինված բաները, քան ճշմարտությունը, — ասում է Թալևաթ փաշան՝ վերջ դնելով խոսակցությանը Արմին Վեգների ցուցմունքների մասին: Մի այլ բան է հուզում Թուրքիայի նախկին նախարարին. «Այդ թանաքակերը իսկապես՞ գրել է Ամերիկայի նախագահին»:

— Ո՛չ միայն գրել է, Թալևաթ փաշա: Նա միացել է բոլոր նրանց, ովքեր չէին ուզում, որ աշխարհը հայացքը թեքի, երբ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը հետևողականորեն բնաջնջվում է:

— Պահ, — դուրս է թռչում Թալևաթ փաշայի բերանից:

Մելիքյանը մեքենայաբար ձեռքը տանում է բաձկոնի գրպանը: Մինչ ձեռքերը արագ-արագ հարթեցնում են մի թղթի կտոր, նա ասում է.

— 1972 թ. դեկտեմբերին Վեգները մի հարցազրույցի ժամանակ վկայել է, որ ինքը երբ Ֆելդմարշալ Ֆոն դեր Գոյցի չտարի հետ դեպի Բադդադ էր ուղևորվում, հաճախ է անցել հայերի մահվան ճամբարների մոտով: Ըստ Վեգների մինչ թուրքերը խուսափում էին այդ ճամբարների մասին խոսելուց և ժխտում դրանց գոյությունը, գերմանացիները դրանք չտեսնելու էին տալիս: Նախ չէին ուզում տեսնել այդ ամենը, քանի որ թուրքերի հետ զաչնակից էին, ապա վախենում էին հիվանդություններից ...:

Ջնայած Թալևաթի ձանձրույթ արտահայտող դեմքին՝ Սողոմոն Մելիքյանն այժմ սկսում է կարդալ Վեգների պատասխանները հարցազրույցից. «Վերադարձիս ձերբակալվեցի, այն էլ գերմանացիների կողմից, որովհետև թուրքերը նկատել էին, որ ես զբաղվում էի հայերով: Այսպես, այլ իրերի քվում անապատում գտնվող բռնագաղթվածներից վերցրել էի նամակներ, որ գոտուս տակ թաքցնելով՝ հասցրել էի Կոստանդնուպոլիս: Այնտեղից դեսպանի միջոցով դրանք ուղարկել էի Ամերիկա, քանի որ այն ժամանակ Ամերիկյան դեռ պատերազմի մեջ չէր մտել: Սակայն թուրքերն այդ նկատել էին ու նրանց հաճելի չէր, որ ինչ-որ մեկը հետամտում է այդ գործին: Ես, իհարկե, կապի մեջ էի նաև Յոհաննես Լեփսիուսի՝ գերմանացի նշանավոր արևելագետի հետ, որը դեռևս 1895 թվականից, երբ Արդուլ Համիդի իշխանության օրոք տեղի ունեցան հայերի նկատմամբ հալածանքները, հայերի պաշտպանն էր: Ես նրան ժամանակ առ ժամանակ փոստային բացիկների միջոցով տեղեկություններ էի ուղարկում. «Եղա Դեր Ջորում և անապատի այլ վայ-

րերուն, սակայն այստեղ այլևս հայկական գորգեր չկարողացա ճարել»։
Դա լոկ ծածկագիր էր, որի նպատակն էր բացիկը գրաքննությունից զերծ պահել»։

Թալևաթ փաշան, բերանը լայն բացած, հորանջում է։ Բերանի առաջ պահած մատանիներով զարդարված ձեռքի հետևից երևում են բեղերի ոլորված ծայրերը։

— Կա նաև գերմանացի մեկ այլ գրող՝ Ֆրանց Վերֆելը, Թալևաթ փաշա։ Նա 1928 թ. ճանապարհորդեց Թուրքիայում և 1933 թ. գրեց ազգային էպոս իմ նախնիների բնաջնջման մասին։ Եվ ինձ թվում է, Թալևաթ փաշա, որքան ժամանակն անցնի, այնքան ավելի այժմեական կդառնա Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպը։ Սա չատ մեծ բան է և, ինչպես ասացի, սրանք հայ ականատեսներ չեն՝ Վեգներ ու Վերֆել անուններով այս գրողները։

— Դա նրանց ավելի արժանահավատ չի դարձնում. ճշմարտություն և բանաստեղծություն, ինչպես գերմանացի մի մեծ բանաստեղծ անցյալ դարում անվանել է իր կենսագրականը։

— «Բանաստեղծություն և ճշմարտություն» է դա կոչվում, հեղինակը՝ Գյոթե, — ուղղում է ամերիկացին։

Այստեղ Մելիքյանի գլխում մի միտք է ծագում։ Ոոսակցի սնափառությունը դիպչելու միտումով նրան առաջարկում է կարդալ այն հատվածները, որտեղ Ֆրանց Վերֆելը նկարագրել է Թալևաթ ու էնվեր փաշաներին։ «Ի դեպ, դա տեղի է ունենում վերը նշված պատվելի Լևփսիուսի միջոցով՝ նրա 1915 թ. օգոստոսի 10-ին Բարձր դռան ռազմական նախարարին կատարած այցելության առիթով»։

— Ե՛ս։ Իսկական գրքո՞ւմ։ Որը գրվել է իմ մահից հետո՞։

Թալևաթ փաշան չի կարող լավ բան ակնկալել։ Սակայն նկարագրված լինել վեպում՝ լրիվ անունով, ուզի, թե չուզի, իր բնավորության համաձայն խնդրում է տեսնել համապատասխան հատվածը։

— Ըստ Ֆրանց Վերֆելի տվյալների՝ նա իր գրական ելույթների ժամանակ միշտ կարդացել է այս գլխից։ Եվ պատահական չէ, որ Սողոմոն Մելիքյանը սկսում է դ-ր Լևփսիուսի և էնվեր փաշայի միջև տեղի ունեցած վիճարանությունից։

«Լեփսիուսը ջղաձգորեն իրար է սեղմում ձեռքերը, սակայն ոչ մի բառ չի ասում։ Այս բախտախնդիր ու շփացած մարդուկը աշխարհակալ տերության բացարձակ տիրակալն է։ Նրա նրբակերտ, գայթակղիչ գլխիկն այնպիսի թվեր է հորինում, որ իրականությանը գիտակ ամեն մարդու պետք է ապշեցնեն։ Պատվելիին մա խաբել չի կարող, քանի որ վերջինս ստույգ գիտի, որ Ամատուխայում հազիվ վեց միլիոն մաքուր

թուրք կա։ Եթե անգամ հաշվի առնվեն Հյուսիսային Պարսկաստանի, Կովկասի, Քաշգարի ու Թուրքեստանի բոլոր վրամաբնակ թուրք ազգությունները, ինչպես նաև Եվրոպայի կեսի չափ տարածք զբաղեցնող տափաստաններում թափառող ձիագողերը, ամբողջը դարձյալ քսան միլիոնի չի հասնի։ «Նման երազները, — մտածում է Լեփսիուսը, — ազգայնական թմրամոլության արդյունք են»։ Միաժամանակ, սակայն, մա կարեկցանքով է լցվում պատերազմի այդ նրբակազմ աստծո՝ մանկամիտ Նեռի հանդեպ։ Յոհաննես Լեփսիուսը ասում է բանիմաց մարդու ծայնով. «Դուք ցանկանում եք նոր կայսրություն հիմնել, Չերո գերագանցություն։ Սակայն նրա հիմնապատերի տակ կմնա հայ ժողովրդի դիակը։ Կարո՞ղ է դա օրհնություն բերել։ Միթե՞ հնարավոր չէ, նույնիսկ այժմ, խաղաղ մի ուղի որոնել»։

Այստեղ Էնվեր փաշան առաջին անգամ բացահայտում է ողջ ճշմարտությունը։ Նրա դեմքի զուսպ ժպիտը չքանում է, աչքերը դառնում են սառն ու սևեռում, իսկ շրթունքները նահանջում են խոշոր, գիշատիչ ատամներից։ «Մարդն ու ժամտախտի բացիկները իրար հետ հաշտ ապրել չեն կարող, — ասում է նա։ — Խաղաղություն չկա»։

— Կարծում էի, որ այդ Վերֆելը Թալևաթ փաշայի մասին է արտահայտվում, պարո՞ն, — ընդմիջում է Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարը Հիասթափված։

— Մի վայրկյան, — Մելիքյանը թրջում է ցուցամատն ու թերթում մի քանի էջ ևս։ — Ահա՛ համապատասխան հատվածը։

Երիտասարդն ուղղում է ակնոցն ու ուժեղ հազալով մաքրում կոկորդը։ Ապա կարդում է ցածր, բայց հաստատուն ձայնով.

«Անհամար ձեռքեր թափով բացում են դռները, որոնք կառավարական գրասենյակների միջով տանում են Թալևաթի աշխատասենյակը։ Հաստանդան մախարարի համար այդ գրասենյակը չափազանց փոքր է։ Երբ հսկան, ինչպես այժմ, բարձրանում է գրասենյակից, մա խափանում է պատուհանի լույսը։ Թալևաթի խոշոր գլխի վրա սպիտակին են տալիս քունքերը։ Արևելցու ուռուցիկ շրթների վերևում ճոճվում են ձյութի պես սև, փոքրիկ բեղերը։ Պարարտ կրկնակզակը դուրս է մղվում բարձրադիր օձիքի լայն կտրվածքից։ Բամբակյա սպիտակ բաճկոնակը, որպես անկեղծության խորհրդանիշ, ծածկում է աղեղնաձև դուրս ընկած որովայնը։ Ամեն անգամ որ Թալևաթ բեյը տեսնում է երկիշխանության այդ համակառավարչին՝ Էնվերին, պահանջ է զգում իր ուժեղ թաթը հայրաբար դնել շնորհալի այդ երիտասարդի մեղ ուսին։ Սակայն ամեն անգամ Էնվերի դեմքին ծվարած սառը վեհերոտությունը այդ մտերմիկ մերձեցմանը արգելք է հանդիսանում։ Եվ դա զարմանալի է, քանի որ

Թալեաթը չափազանց հաղորդասեր ու ճարտարախոս մարդ է, որն իր բացարձակ գերազանցությամբ կարող է միանգամից հինգ դիվանագետի պատիճ սեղել, մինչ էնվերը՝ ժողովրդի կուռքը, կայսերական արքայադստեր ամուսինը, հաճախ մեծ ընդունելությունների ժամանակ կարող է կես ժամ շարունակ մտամոլոր ու շփոթված մի կողմ քաշված, կանգնած մնալ: Թալեաթն իր մտտո, հսկա ձեռքն իջեցնում է ու բավարարվում մեկ հարցով:

«Ուրեմն գերմանացին քեզ մո՞տ էր»:

Էնվեր փաշան հայացքը հառում է դեպի Բոսֆոր, նրա խայտառու ջրերով, շտապող շոգենավերով ու փոքրիկ մակույկներով, օրվա այդ ժամի լույսի մեջ անբնական թվացող մշտադալար նոճիներով ու ավերակներով: Այա նրա հայացքը կրկին ներս է գալիս ու շրջագայում դատարկ աշխատասենյակում, մինչև կանգ է առնում գորգածածկ փոքրիկ սեղանի վրա հանգչող թանկարժեք իրի՝ հեռագրական մի հին սարքի վրա: Այդ խղճուկ գործիքի վրա Մորգեի այբուբենն է մատնահարել փոստի և հեռագրատան ստորին պաշտոնյա Թալեաթը նախքան նրա՝ Իթքիհատի հեղափոխության միջոցով խալիֆայական կայսրության պետական գործչի առաջին աստիճանին բարձրանալը: Թող յուրաքանչյուր այցելու ըստ պատշաճի հիանա գլխապտույտ քերող վերելքի այս խորհրդանիշով: Էնվերը նույնպես բարյացակամությամբ է մայում Մորգեի այդ նշանավոր գործիքին, մինչև որ հիշում է հարցը. «Այո՞, գերմանացին: Նա մի քիչ փորձեց ռայխսբազով սպառնալ...»:

Թալեաթ փաշան կնճռոտում է ճակատը: Իր մասին ասվածը սրբ-տովը չէ: Ուրեմն այդ Վերֆելը նրան չի հետաքրքրում: Վերջապես Թալեաթն ասում է բարձրաձայն.

— Եկե՛ք գնանք լսելու դատարան կանչված Երկու փորձագետի ցուցմունքները: Նրանք արգեն Երզվել են և այժմ տարանջատելու են ճշմարտությունը բանաստեղծությունից:

10

Փորձագետ, գրող դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս, 62 տարեկան, ավետաբանական (փորձագետների երդման արարողությունից հետո):

Նախագահ.— Դուք գիտեք, թե խոսքն ինչի մասին է: Խնդրում եմ շատ հեռվից չսկսել և արտահայտվել միայն հետևյալի մասին. 1915 թ. հայկական ջարդերի մեծածավալ մեծ վայրագություններ շա՞տ են տեղի ունեցել, և ըստ Ձեր ուսումնասիրության ու փորձառության, հավաստի՞ են վկաների նկարագրություններն ու ամբաստանյալի՝ իր անձնական վերապրումների մասին տված տեղեկությունները:

Փորձագետ Լեփսիուս.— Համընդհանուր տեղահանությունը որոշվել էր երիտթուրքական կոմիտեի կողմից՝ ներքին գործոց մախարար Թալեաթ փաշայի, նաև ռազմական մախարար Էնվեր փաշայի հրամանով և իրագործվել է երիտթուրքական կոմիտեի կազմակերպության օժանդակությամբ: Տեղահանությունը, ընդհանուր աքսորը, որի որոշումը ընդունվել էր դեռևս 1915 թ. ապրիլին, վերաբերում էր Թուրքիայի ողջ հայ ժողովրդին՝ չնչին բացառություններով, որոնց ես դեռ կանդաղատմամբ: Պատերազմից առաջ Թուրքիայում ապրում էր 1.850.000 հայ: Տեղահանվել է մոտավորապես 1.400.000 հայ: Ինչպե՞ս էր հնարավոր այդքան կարճ ժամանակում մեկ միլիոն մարդ ոչնչացնել: Դա միայն հնարավոր էր՝ կիրառելով ամենավայրագ եղանակները, ինչպես ապացուցվել է Կոստանդնուպոլսի ռազմական դատարանում Թալեաթ փաշայի և նրա ընկերների դեմ հարուցված դատավարության ժամանակ: Հայերին ոչնչացնելու հրամանի կատարման երաշխիքն այն էր, որ տեղահանության իրականացումը Կոստանդնուպոլսից հանձնարարված էր կուսակալներին, մահաճապետներին և քաղաքագլուխներին, այսինքն՝ Թուրքիայի վերին պաշտոնյաներին, կառավարության մախագահներին ու մահաճգային խորհրդականներին: Այն պաշտոնյաները, որոնք չէին հնազանդվում, աշխատանքից հանվում էին: Օրինակ՝ Հալեպի կուսակալ Ջելալ փաշան մերժել էր իր կուսակալությունում ի կատար ածել հայերի արտաքսման հրամանը: Թալեաթը պաշտոնանկ արեց նրան: Բանակի 3-րդ գորամիավորման պետը հրաման արձակեց, ըստ որի որևէ թուրք, որ օգնություն ցույց կտա հայերին, կսպանվի իր իսկ տան առաջ, իսկ նրա տունը կհրկիզվի: Ակամա հարց է առաջանում՝ ինչպե՞ս մեծ անցքերը պատմականորեն հնարավոր դարձան: Հայկական հարցն ինքնաբերյալ տունը չէ, այն եվրոպական դիվանագիտության գործն է: Հայ ժողովուրդը Ռուսաստանի ու Անգլիայի քաղաքական շահերի զոհը դարձավ: Երկու պետությունների մրցակցությունն Արևելքում սկզբնավորվում է Դրիմի պատերազմից ու Բեռլինի վեհաժողովից: Լոնդոնի ու Պետերբուրգի միջև դիվանագիտական շախմատային խաղում հայը զինվորն էր, որ մերթ առաջ էր մղվում, մերթ զոհ տրվում: Մարդասիրական պատճառները, ինչպես «Քրիստոնյաների հովանավորությունը», պատրվակներ էին: Երբ Աբդուլ Համիդը 1895 թ. ստորագրել էր Անգլիայի, Ռուսաստանի ու Ֆրանսիայի պարտադրած բարենորոգումների ծրագիրը, ծանուցեց, որ Հայկական հարցն Անգլիայի համար լուծված է: Իշխան Լոբանովը սուլթանին հասկանալ տվեց, որ մտահոգության կարիք չկա, քանի որ Ռուսաստանը նշանակություն չի տալիս բարենորոգումների իրագործմանը: Սուլթանն այստեղից հետևություններ արեց:

Պաշտպան Վերթառներ.— Դուք ասացիք, որ դիվանագիտական խաղը Ռուսաստանի ու Անգլիայի միջև նպաստեց հայերի բնաջնջմանը, ինչո՞ւ:

Փորձագետ Լևիսիուս.— Որովհետև նրանք թուրքերին վախ ներշնչեցին, որ մտադիր էին Հայաստանին անկախություն տալ, որով կվտանգվեր ասիական Թուրքիայի գոյությունը:

Պաշտպան Վերթառներ.— Առաջներում լսում էինք, թե պատճառն այն է, որ թուրքերը մահմեդական են, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա, և որ ատելությունը հարյուրավոր տարիների վաղեմություն ունի:

Փորձագետ Լևիսիուս.— Համաթուրքական, համախալամական կայսրություն ստեղծելու ցնորամիտ այդ գաղափարը, որտեղ քրիստոնյաների համար տեղ չէր լինելու, առաջինը հղացել են կոմիտեն ու Էմվեր փաշան:

11

— Պարոն փորձագետը ևս, — դիմում է Սողոմոն Մելիքյանը Թալևաթին, — իր փաստարկներում հիշատակեց խորհրդարանի Հայ անդամ Վարդգեսին, որը 1915 թ. ապրիլին Կոստանդնուպոլսի Հայ մտավորականների ձերբակալումից հետո բացատրություն է պահանջել Ձեզնից: Դ-ր Լևիսիուսը բառացի մեջբերեց Ձեր պատասխանը. «Մեր տկարության օրերին դուք բռնեցիք մեր կոկորդն ու բարձրացրիք Հայկական բարենորոգումների հարցը: Ահա թե ինչու մենք օգտագործելու ենք ստեղծված նպաստավոր կացությունը՝ Ձեր ժողովրդին այնպես ցրելու, որ 50 տարով մոռանաք բարենորոգումների գաղափարը»:

— Հիշում եմ, — չչնչաց Թալևաթ փաշան՝ երեսը պահած ձեռքի հետևում, — այս բառերն ասվեցին իմ Հայ բարեկամ Վարդգեսի հետ զրույցի ժամանակ: Դրա վրա Վարդգեսը հարցրեց, թե արդյոք մտադիր ենք շարունակել Արդուլ Համիդի գործը:

Սողոմոն Մելիքյանը դեպի խոսակիցն է մոտեցնում գլուխը: Նա ցանկանում է ստուգել խոսակցին, երբ հարցնում է.

— Վարդգեսին անկեղծ պատասխան տվեցի՞ր:

— Կարծես չգիտեմ, — ֆլեկացնում է Թալևաթ փաշան: Նրան բարկացնում է, որ իրեն այդ աստիճանի ապուշի տեղ են դնում: Ապա կտրուկ պատասխանում է.

— Բավական անհաջող հարց մի մարդու կողմից, որը գիտի պատմության հետագա ընթացքը:

Երիտասարդը ժպտում է անխռով.

— Ես դա Ձեր բերանից էի ուզում լսել, Թալևաթ փաշա:

— Նա ինձ հարցրեց, թե մտադիր ենք շարունակել սուլթան Համիդի վարած բնաջնջման գործը: Ես Վարդգեսին կարճ ու կտրուկ պատասխանեցի՝ այո՛: Բայց ինչի՞ համար է այս ամբողջ շաղակրատանքը: Ես մնում եմ նույն կարծիքին. խայտառակություն է, որ այստեղ խոսվում է ամեն ինչի մասին, բացի իմ՝ Գերմանիայի ամենահավատարիմ դաշնակցի սպանությունից:

Սողոմոն Մելիքյանը լուռ է: Կարծես թողնելով, որ իր վերջին բառերը մի անգամ ևս արձագանքեն իր հոգում: Այս աստիճանի խաբույթունն ու անպատկառությունը անգործության զգացողություն են առաջացնում նրա մեջ: Ուստի նյութը փոխում է ու կանխագուշակելով դատավարության ընթացքը՝ ասում.

— Պաշտպան դ-ր Վերթառները իր պաշտպանական ճառում Ձեզ բնորոշելու է որպես փախստական ոճրագործ, որը երբեք գերմանացի ժողովրդի դաշնակիցը չի եղել, այլ սոսկ առնչվել է զինվորական նախկին ուժիմի հետ:

— Հետաքրքրական է, — մեջ է ընկնում Թալևաթ փաշան: Նրա նպատակն է՝ կասեցնել տվյալ բոպեի հոսքը: Բարձր դրան ներքին գործոց նախկին նախարարը այդ պահին ի վիճակի չէ ձևակերպելու որևէ ընդդիմաբանություն:

— Այլևս առաջ չեմ ընկնի, — ասում է Սողոմոն Մելիքյանը ներողամտությամբ հայցող տոնով: — Սակայն մի գաղտնիք ևս կցանկանայի Ձեզ բացահայտել, Թալևաթ փաշա. հաջորդ փորձագետի վկայությունն ավելի քան գոհացուցիչ կլինի Ձեզ համար:

Մարմնեղ մարդը ձեռքով վանողական նշան է անում: Մինչև անգամ նրա բեղերի ցցված ծայրերը պատրաստ էին հուժկու հակահարվածի: Թալևաթ փաշայի հույսը, որ դատավարությունը հօգուտ իրեն կընթանա, թեև զգալիորեն պակասել է, սակայն դեռ ամբողջովին սպառված չէ: Նա վրդովված փնթփնթում է.

— Այս ամենը ի վերջո վեր է ածվում գոհի հանդեպ դավադրության:

Ապա չկարողանալով հաղթահարել հետաքրքրությունը՝ հարցնում է.

— Շահ բարի, ի՞նչ է այդ մարդու անունը:

— Նորին մեծություն գեներալ Օտտո Լիման ֆոն Ջանդերս:

Պատշաճելով վկայի անվան՝ Մելիքյանի պատասխանը հնչում է, ինչպես չնփորի ձայնը գորանոցի հրապարակում:

Փորձագետ Ջանդեքս.— Պարոն դ-ր Լեփսիուսի ասածին ուզում եմ ռազմական տեսակետից մի քանի բան ավելացնել: Իմ կարծիքով, այն ամենը, ինչ կատարվել է Հայաստանում և ինչ ամփոփված է «Հայկական ջարդեր» անվան տակ, պետք է երկու մասի բաժանել: Առաջինը, ըստ իս, հայերի տեղահանության երիտթուրքերի կառավարության հրամանն է: Այդ հրամանի համար, ուրեմն, կարող ենք երիտթուրքական կառավարությանը պատասխանատու համարել, ըստ որում՝ կարգադրության համար ամբողջովին, իսկ հետևանքների համար՝ մասամբ: Երկրորդը՝ Հայաստանում տեղի ունեցած ռազմական բախումներն են. մախ՝ որովհետև հայերը պաշտպանվում էին և չէին ուզում զինաթափվել թուրքական կառավարության հրամանով, և ապա, որ անկասկած ստույգ է, որ նրանք մասամբ ռուսների կողմից թուրքերի դեմ դուրս եկան: Բնականաբար դա պատճառ դարձավ բախումների և, ինչպես սովորաբար պատահում է, պարտվող կողմի նախճիլի: Կարծում եմ, որ սրանք այնպիսի բաներ են, որ պետք է տարբերակել: Կառավարությունը կարգադրել է տեղահանությունը, ըստ որում ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական իշխանությունների զեկույցների հիման վրա, որոնք ռազմական պատճառներով անհրաժեշտ են համարել Արևելյան Անատոլիան դատարկել հայերից:

Թևթևացած մարդու մի ժպիտ պարզորոշ գծագրվում է Թալևաթ փաշայի դեմքին: Նա իր գոհունակությունը դժվարություններ է թաքցնում:

— Մի՞թե այս խոսքերը չեն պարզարանում մեր միջոցառումների ստիպողական անհրաժեշտությունը, պարոն: Շնորհավորում եմ. այդ զեններալն իսկ և իսկ գերմանացի զինվորական է:

Թալևաթ փաշայի գովարանական արտահայտությունը ամերիկացի պատմաբանին ուղղակի մարտահրավեր նետեց: Նա չատ բան ավելի լավ գիտի Թուրքիայի հայերի մասին իր ուսումնասիրությունների շնորհիվ:

— Գերմանացի զինվորականները Ձեզ մոտ՝ Թուրքիայում, միշտ էլ սիրված են եղել, այնպես չէ՞: Գուց փաշայի մասին արդեն խոսել ենք: Մինչև 1895 թ. զեններալն էր վարում Քրուփից և Մաուզերից զենքի

մատակարարման բոլոր բանակցությունները: Ելրինգենի մի նավաչինական տորփեդո նավեր էր մատակարարում Թուրքիայի ռազմածովային նավատորմին:

Թալևաթ փաշան բարձրացնում է ձեռքը ի նշան առարկության: Նրա դեմքն այլևս չունի մի քանի ռուպե առաջվա ուրախ արտահայտություններ: Գերմանական զինվորականությունը հանդեպ բարեկամական զգացմունքներ տածելը մի բան է, իսկ այն խոսքը, որ դրամական հարցերում բարեկամությունը վերջանում է, բոլորովին այլ բան: Այդ դրույթը հաստատում են նրա հետևյալ խոսքերը.

— Եթե Դուք այդպես լավատեղյակ եք մեր գործերին, պարոն, ապա Ձեր ուշադրությունից չպետք է վրիպած լինի, որ Քրուփը 1886 թ. Թուրքիային հավելյալ զեներով վաճառել է 426 դաշտային հրետանի և 60 հրասանդ:

Սողոմոն Մելիքյանն ապչած է:

— Իրականում դա ինձ համար նորություն է: Կասե՞ք, թե որտեղից Ձեզ այդ մանրամասները:

— Այդ մասին ինձ պատմել են,— խուսափում է Թալևաթ փաշան որոշակի պատասխանից:

— Ուրեմն Գերմանիայի զինվորականությունը ճանապարհ է հարթել գերմանական կապիտալի համար,— չարունակում է Մելիքյանը իր կույթը.— դա նշանակում է, որ Թուրքիան միայն 1889 թ. բանակի սպառազինման համար իրացրել է 15 միլիոն մարկ Deutsche Bank դրամատնից փոխ առնելու միջոցով: Այսպիսով գերմանացիները կրկնակի չահույթ ստացան և՛ զենք վաճառելով, և՛ համապատասխան տոկոսավճար ստանալով:

Թալևաթ փաշան մտքով դեռ զենքի միջակատական գործարքի հետ է, որը, լավագույն ցանկության դեպքում էլ չի կարելի բարեկամական անվանել: Եվ նա չի թաքցնում սրտում պահածը, երբ արտահայտում է դժգոհությունը.

— Դեռ լավ չիշում եմ, պարոն, թե ինչպես Գերմանիան 1919 թ. իր հին նավատորմից դուրս գրված նավերը բարձր գներով մեր վզին կապեց:

— Գործարքը գործարք է, Թալևաթ փաշա,— ծիծաղելով հաստատում է Մելիքյանը: — Այդուհանդերձ, եթե արդարամիտ եք, եկեք ընդունենք, որ յուրաքանչյուր այդպիսի գործարքի համար թուրքական կողմն ստանում էր լրացուցիչ բախշիչ:

Բարձր դռան միջնորդների կաշառակերությունն ուղղված բացահայտ այդ մեղադրանքը Թալևաթ փաշայի վրա քիչ է ազդում:

— Արևելքի համար դա միշտ էլ սովորական բան է եղել: Ընդ որում,— երիտթուրքական ներքին գործոց նախկին նախարարը դյուրութեամբ հիշում է,— ասում են, որ Գուլջ փաշան, օրինակ, քանի որ այդ անունն այստեղ գեր է խաղում, միշտ հրաժարվել է նման բախչիչից: Դա անհամատեղելի էր նրա՝ պրուսական սպայի պատվախնդրության հետ, հայտարարել է նա ...

— Ասում են նաև,— հակաճառում է Մելիքյանը,— որ բարոն Փոն գեր Գուլջի, որին Դուք Գուլջ փաշա անվանեցիք, նվիրատվության դրամը այնքան աղմուկով չի նետվել տուփը, որ լսվեր եկեղեցով մեկ:

— Որքան բնորոշ է Ձեզ,— Թալեաթ փաշան զայրույթով է արձագանքում գերմանացի բարոն Փոն Գուլջ փաշային վերագրվող կաշառակերության գունազարդված նկարագրությունը,— չե՞ք կարող որևէ մեկին թողնել առանց պախարակելու: Ձեզ զարմանա, եթե նաև փառահեղ այդ գեներալին՝ Լիման Փոն Ջանդերսին, քննադատելու մի բան չգտնեք, պարոն Մելիքյան:

— Շատ լավ կարող եմ տարբերակել երկուսին: Նորին գերազանցություն գեներալ Լիման Փոն Ջանդերսը համարվում է Ադրիանուպոլսի ու Ջմյուռնիայի հայ բնակչության փրկիչը: Նրա միջամտության շնորհիվ էր, որ 1916 թ. հայերը մեծ մասամբ ղերծ մնացին տեղահանումից: Իսկ հիմա նա Բարձր ատյանի առաջ չատ լավ բաներ է ասելու Ձեր մասին, Թալեաթ փաշա: Մեջ է բերում Մելիքյանը:

14

Փորձագետ Ջանդերս.— Բանակի հրամանատարներն ու քաղաքացիական իշխանությունները զեկուցել են Կոստանդնուպոլիս այն, ինչ որ ես մի քիչ առաջ ասացի, իսկ դրա հիման վրա տեղահանության հրամանները ընկել են հմարավորինիս վատ ձեռքերի մեջ: Հարկ է այստեղ շեշտել, որ թուրքական ոստիկանությունը պատերազմից առաջ բավականին լավ վիճակում էր: Ուներ 85 հազար աշխատակից և իսկապես առաջնակարգ զորամաս էր: Սակայն հետագայում ընդգրկվեց բանակի մեջ և մասնատվեց ու ստեղծվեց մեծ մասամբ օժանդակ մի ոստիկանություն, որը համալրված էր ոչ լավագույն տարրերից: Մասամբ ավագակներ էին, մասամբ՝ գործազուրկներ: Այդ մարդկանց շրջանում կարգապահությունը բնականաբար թույլ էր: Այս հանգամանքը պետք է հաշվի առնվի, երբ խոսվում է ոճրագործությունների մասին: Բացի դրանից, չպետք է անտեսել, որ ուղեկցող այդ խումբը գտնվում էր «սրբազան պատերազմ» անորոշ պատկերացման ազդե-

ցության ներքո, հանձին հայերի տեսնում էր քրիստոնյաների և հավատում, որ նրանց հետ անողորմ վարվելով՝ բարի գործ է անում: Արդեն նշվել է, որ քրդերը, որոնք միշտ էլ հայերի հետ քնամացած էին, հարձակվում էին նրանց վրա ու կոտորում: Մեր մասին կարող եմ ասել (որովհետև մենք, ինչպես այստեղ բարեհաճեց մատնանշել դ-ր Լեփսիուսը, քանիցս կասկածի ենք ենթարկվել), որ ո՛չ մի գերմանացի երբևէ չի մասնակցել հայերի դեմ ձեռնարկված միջոցառումներին: Ընդհակառակը՝ միջամտել ենք, որտեղ կարողացել ենք: Թե Թալեաթն անձնապես որքանով է մասնակցել հրամանների արձակմանը, չեմ կարող ասել. ինչքան զիտեմ, հայերի տեղահանման գլխավոր կարգադրությունը տրվել է 1915 թ. մայիսի 20-ին: Ամեն դեպքում դա կոմիտեի մտքի արտադրանքն է և անշուշտ արժանացել է նախարարների խորհրդի համատեղ համաձայնությանը: Գործադրումը, ինչպես ասացի, նահանգապետների, ստորադաս պաշտոնյաների և ամենից առաջ ահավոր ոստիկանության ձեռքում է եղել: Համեմայն դեպս, ես այստեղ ի պաշտոնն պետք է ասեմ, որ Թուրքիայում իմ անցկացրած հինգ տարիների ընթացքում ես երբեք Թալեաթի ստորագրությամբ հայերի դեմ ուղղված որևէ հրահանգ չեմ տեսել և չեմ կարող վկայել, որ այդպիսին գոյություն է ունեցել:

15

Մինչ նախագահող դատավոր դ-ր Լեմերկը բնորոշումից հետո վերադառնում է դատարանի դահլիճ, Սողոմոն Մելիքյանը գեռ զրուցում է արագորեն ծխող տարիքոտ մի մարդու հետ:

— Պարոն Անտոնյան, Դուք ծագումով հայ եք և հրավիրված եք որպես պաշտպանության վկա: Կարո՞ղ եք ինձ ասել, թե ինչպես եք ձեռք բերել Ձեր ներկայացրած հինգ հեռագրերի բնագրերը, որոնք Թալեաթ փաշան սկսած 1915 թ. սեպտեմբերի 3-ից ուղարկել է Հալեպի ոստիկանատուն:

Ֆրանսարնակ Արամ Անտոնյանը, հայացքն ուղղելով ծխախոտից բարձրացող կապույտ ծխի օղակին, պատասխանում է.

— Առաջին հեռագիրը, ցավոք, միայն կարողացել եմ վերադառնալու ըստ Նայիմ բեյի պատճենի:

— Ձե՞ք ասի, պարոն Անտոնյան, ո՞վ է Նայիմ բեյն, ու ի՞նչ կապ կար 1915 թ. նրա և երիտթուրքերի ներքին գործոց նախարարի միջև:

— Նայիմ բեյն այն ժամանակ Հալեպում տեղահանումն իրականացնող գերատեսչության ղեկավարն էր և ղրանով իսկ որպես պաշտոնյա ենթարկվում էր Բարձր դռան ներքին գործոց նախարարին:

Մեկիքյանը գիտի, որ Թալեաթ փաշան ևս չատ ուշադիր հետևում է այս խոսակցությանը: Երիտասարդ գիտնականը, չցանկանալով մեկ անգամ ևս ենթարկվել Թալեաթի քննադատությանը, թե ինքը հուշող հարցեր է տալիս, երբ խոսքը երիտթուրքական կառավարության՝ արդեն սպանված ներքին գործոց նախկին նախարարի հանցանքի մասին է: Այդ պատճառով ամերիկացին ջանում էր ձայնի մեջ զետեղել որոշ կասկած, երբ հարցնում է.

— Սխալմունքն ամբողջովին բացառված է, պարոն Անտոնյան: Մտածում եմ, ինչպե՞ս կարող էր տեղահանության համար նույնպես պատասխանատու մեկը Ձեզ հնարավորություն տար ծանոթանալ կառավարության փաստաթղթերին:

Արամ Անտոնյանը առանց դժվարության հարցին տրամաբանական պատասխան է տալիս:

— Դրա միակ պատճառն այն էր, որ նա ուզում էր հանցանքից ազատվել: Եթե հանկարծ, ինչպես և փա՛ռք Աստծո տեղի ունեցավ, իրադրությունը կրկին փոխվեր:

Մեկիքյանը ուզում է մի անգամ ևս համոզվել.

— Հիշատակված հինգ հեռագրերը, որ ներկայացրել եք պաշտպանությանը, վստահորեն բնագրեր էին՝ Թալեաթ փաշայի ստորագրությամբ, այնպես չէ՞:

Ֆրանսիացի հայր մի քանի անգամ գլխով հաստատում է:

— Ինչպես ասում եք: Ի դեպ, ևս անցյալ տարի Փարիզում մի գիրք եմ հրատարակել, որի մեջ տեղադրել եմ բնագրերի ճշգրիտ պատճենները: Եվ եթե Ձեզ հետաքրքրում է վերնագիրը. «Documents officiels concernant les Massacres arméniens...» («Հայկական ջարդերին վերաբերող պաշտոնական փաստաթղթեր»):

Սողոմոն Մեկիքյանը չարժում էր շրթունքները՝ մտքի մեջ դրոշմելով վերնագիրը:

— Ցավոք, — չարունակում է պարոն Անտոնյանը նկատելիորեն ճնշված, — Լոնդոնում Թարգմանության ժամանակ չատ հեռագրերի բնագրեր կորան:

Մեկիքյանը մատնացույց է անում խոսակցի պիջակի աջ գրպանում դրված թղթերը: Ապա լարված դեմքով խնդրում է.

Կարդա՞ք այս հեռագրերից առաջինը:

Պարոն Անտոնյանը մոտենում է դատարանի միջանցքի պատին ամրացված մոխրամանին ու հանգցնում ծխախոտը: Երբ կրկին խոսակցի առաջ է կանգնում, պատրաստակամությամբ հանում է հեռագրերի պատճեններն ու սկսում ընդմիջումներով կիսաձայն կարդալ.

«Հեռագիր 502: Հալեայի նահանգապետարան: Հանձնարարում եմք կանանց ու երեխաների վրա ևս տարածել այն հրամանները, որոնք Ձեզ առաջադրված են արական սեռի նշանավոր անձանց նկատմամբ, և այդ առաջադրանքը կատարելու համար նշանակել վստահելի պաշտոնյաների: Սեպտեմբերի 3, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

«Թալեաթ, Թալեաթ», — զնգում է Սողոմոն Մեկիքյանի ականջներին: Ամերիկացի պատմաբանին չար ստվերի պես հետևող Թալեաթ փաշային հանդուրժելու չափն անցած է այլևս: Սպանության մեղադրանքով դատարանի առաջ կանգնած Սողոմոն Թեհլերյանի թոռան համար մեկ անգամ ևս հնչում է անդուսպ բացականչությունը՝ Թալեաթ:

— Առհասարակ ստուգվե՞լ են թուրքերենից ֆրանսերենի վերածված այդ Թարգմանությունները, պարոն: Եթե դա արել է այս հայ գրչակ Անտոնյանը, ապա պարզ է, թե ինչ նպատակով է կատարված այս Թարգմանությունը:

Մեկիքյանին չի զարմացնում, որ պարոն Անտոնյանը հանկարծ անհայտանում է: Օղեղեն կերպարանքի պես մարդը կարծես հալվել-չքացել է: Պատմաբանն ուրեմն վերստին կենտրոնանում է Թալեաթ փաշայի վրա՝ պարզաբանելով միտքը:

— Որքան գիտեմ, պաշտպանության կողմից ներկայացված բնագրերի իսկությունը երդվյալ լեզվագետների կողմից ըստ կանոնի ստուգվել է:

— Այլևս ոչինչ չեմ ուզում լսել այսպես կոչված հրամանագրերի մասին: Հասկանո՞ւմ եք, Մեկիքյան:

Թալեաթ փաշան կատաղած՝ երկար ձեռքերը թափահարում է օդում: Բեղերը՝ կաղամախու բարակ ճյուղերի պես, անդադար ցնցվում են: Նրա ձայնի հնչերանգը որոշ չափով ուժեղանում ու սրվում է:

— Թույլ չեմ տա, որ ինձ փակցվի բոլոր ժամանակների մեծագույն մարդասպանի պիտակը: Այն էլ Ձեզ նման մարդկանց կողմից:

Սողոմոն Մեկիքյանը մնում է անվրդով:

— Եթե դա ձեզ կհանգստացնի, Թալեաթ՝ փաշա, մարդկության պատմության մեջ եղել են չատ ափելի մեծ մարդասպաններ, քան Դուք:

— Մի՛ սկսեք հիմա ինձ համեմատել Ադա խանի, հոների կամ խաչակիրների հետ: Ի դեպ, վերջիններս քրիստոնյա էին, որոնք հանուն Աստծու իրենց իրավունք վերապահեցին Արևելքում անպատիժ ափերելու, կողոպտելու ու պղծելու:

Պատմաբան Մելիքյանը գլուխն է թափահարում:

– Ոոսքս ոչ թե վաղ անցյալի, այլ գալիք պատմության մասին է, Թալևաթ փաշա: Ձեր մահից Հետո եղել է խորհրդային Միություն կոչվող մեծ տերության գեներալիսիմուս Ստալինը ...

Թալևաթ փաշան կտրուկ ընդհատում է:

– Ստալին, խորհրդային Միություն: Այս պահիս գաղափար չունեմ զրանց մասին: Իմ բարեկամներն ու ես, մենք միշտ էլ այդ անիծյալ Լենինին խիստ վտանգավոր հանցագործ էինք համարում:

– Իրո՞ք: Սակայն Ձեր կուսակից ու գործընկեր էնվեր փաշան զրան բոլորովին այլ կերպ է նայել: Մոսկվայում նա ժամանակավոր ապաստան էր գտել բոլշևիկների մոտ, և ասում են, որ ինչ-որ ժամանակ նա հռչակել է Թուրքմենստանի սուլթանություն: Ո՛չ, իմ խոսքը Ստալինի մասին է, – վերադառնում է Մելիքյանը խոսակցության ելակետին: – Ստալինը, սկսած 1922 թվականից, հաջորդեց Լենինին: «Պողպատե մարդը» նախ պայմանագիր կնքեց Գերմանիայի ռալսականցիլը Հիտլերի Հետ, սակայն Հետո խորհրդային Միությունը ստիպված եղավ Գերմանիայից կաշին փրկել:

– Ուրեմն մեծ տերությունները կրկի՞ն պատերազմեցին իրար դեմ, – ուզում է հավաստիանալ Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարը:

Երիտասարդ պատմաբանը գլխով հաստատում է:

– Գերմանիան, Իտալիան ու Ճապոնիան մնացած աշխարհի դեմ: 50 միլիոն կյանք արժեցավ այս երկրորդ աշխարհամարտը:

– Իսկ ի՞նչ էր անում այդ Ձեր Ստալինը, – կոպիտ ընդմիջում է Թալևաթ փաշան:

– Ստալինը, անկախ այդ պատերազմից, միլիոնավոր հայրենակիցների ձերբակալեց ու սպանել տվեց:

– Միլիոնավոր:

Թալևաթի դեմքի թերահավատությունը տեղի է տալիս որոշ լարվածություն: Ակնհայտորեն նրան Հետաքրքրում է Ստալինի՝ սեփական երկրում զանգվածային սպանությունների չարժաոիթը:

– Ռուսներն իրենք խոսում են ավելի քան մեկ միլիոն զոհերի մասին, – հաստատում է Մելիքյանը:

– Կոտորել սեփական ժողովրդին՝ դա Հիվանդագին երևույթ է, պարոն:

Սողոմոն Մելիքյանը մի պահ պապանձվում է՝ տեսնելով խոսակցի բացահայտ վրդովմունքը: Ապա արագ ու կտրուկ վրա է բերում.

– Հիվանդագի՞ն: Այդ Դո՞ւք եք ասում: Հենց Դո՞ւք, Թալևաթ փաշա:

– Այո՛, և ինչո՞ւ չէ:

Սողոմոն Մելիքյանի լեզուն մի քանի անգամ արագ-արագ անցնում է չորացած չրթունքների վրայով:

– Եղևոնի ենթարկված հայերը նույնպես Ձեր հայրենակիցներն էին:

– Ինչ-որ չափով դա ճիշտ է..., – զիջում է Թալևաթ փաշան:

Մելիքյանը համառորեն շարունակում է համեմատել.

– Ես քիչ առաջ այստեղ հիշատակեցի Գերմանիայի ռալսականցիլը Ադոլֆ Հիտլերին, որովհետև նա Ձեզնից էր սովորել, թե ինչպես կարելի է Եվրոպայում ծրագրված կերպով բնաջնջել լեհներին ու հրեաներին:

– Ինձնի՞ց, պարոն, – վրդովված հարցնում է բեղերով մարդը, – սակայն այժմ Դուք կրկին չափն անցնում եք: Ուրեմն ըստ Ձեզ՝ Գերմանիայի ինչ-որ ռալսականցիլը ինձնից է դաս առել, թե ինչպես են բնաջնջում օտար ժողովուրդներին: Ե՞րբ և որտե՞ղ է դա Ձեր կարծիքով տեղի ունեցել:

– Ձեմ ասում, որ Ադոլֆ Հիտլերը Թալևաթ փաշա անունն է տվել, – չափավորում է ասածը Մելիքյանը:

Թալևաթ փաշայի Հետաքրքրությունն արթնացած է: Ինքն իր քաղաքական համոզմունքներով Գերմանիայի կառավարության դեկավարի համար օրինա՞լ: Անհավատալի բան: Մանրամարմին մարդը մեծամտորեն ոլորում է բեղերի ծայրը:

– Պատմե՛ք, պարոն:

Այժմ Մելիքյանը տեսնում է, որ բախտաթուղթն իր ձեռքում է: Թալևաթ փաշան՝ այդ նախկին քաղաքագետն ու դահիճը, հավաստի աղբյուրից է լսելու իր անվան Հետ կապված ոճրագործությունների մասին:

– Մինչ ես Հիտլերի մասին կպատմեմ, պարոն Անտոնյանը կկարդա Ձեր ստորագրած հրամանները, համաձայն եք:

– Ավելի ո՛ւշ, – մերժում է կտրուկ Թալևաթ փաշան խոսակցի առաջարկը: Ապա հարցնում է Հետաքրքրված, – ի վերջո ի՞նչ է ասել այդ Հիտլերն իմ մասին և ի՞նչ է արել ինձնից Հետո, պարոն: Նրան է՞լ են մահվան դատապարտել:

– Մահվա՞ն դատապարտել, – զարմանում է Մելիքյանը: – Ինչպե՞ս գլխի ընկաք:

Թալևաթ փաշան չի դժվարանում պատասխան տալ: Ներքին գործոց նախկին նախարարը սառնասրտորեն պարզաբանում է իր հարցի խոր իմաստը:

— Մտածում եմ, որ եթե ռայսականցիներ պարոն Հիտլերը մահվան դատապարտված չլինեիր, նա Ձեզ նմաններին կենդանի չէր թողնի:

Թալևաթ փաշայի անպատկառությունը երիտասարդին մի պահ զրկում է խոսելու ունակությունից: Բավական ժամանակ է անցնում, մինչև պարզ է դառնում, որ չարժե բանավեճի մեջ մտնել Թալևաթ փաշայի հետ հենց նոր լսածի համար: Իրեն զսպելով՝ նա փրկվում է՝ Ադուֆ Հիտլերից մի մեջրերում անելով. «Հրաման եմ արձակել, որ պատերազմի նպատակը որոշակի սահմանագծերի հասնելը չէ, այլ հակառակորդի ֆիզիկական ոչնչացումը: Դրա համար վարժեցրել եմ «Մեռյալների գանգ» անունով ջոկատները՝ լեհական ծագում ունեցող և լեհերեն խոսող տղամարդկանց, կանանց ու երեխաներին անողորմաբար և անգթորեն մահվան գիրկն ուղարկելու հրամանով: Միայն այդպես կնվաճենք կենսատարածքը, որի կարիքն ունենք: Ի վերջո, ո՞վ է այսօր դուռն խոսում հայերի բնաջնջման մասին»:

Թողնելով, որ որոշ ժամանակ անցնի, ապա Թալևաթ փաշան հարցնում է.

— Բացառիկ մեծ գերմանացի մի քաղաքագետ է դա ասել:

— Եթե այդ երկու ածականները բառացի եք օգտագործում ... Սակայն Դուք, միևնույն է, դա չեք կարող իմանալ, Թալևաթ փաշա: Այդ պարոն Հիտլերը ցածրահասակ էր ու վտիտ: Ճիշտ և ճիշտ ծաղրանկարը այն արիացիների, որոնց անունով նա երգվում ու որոնց աստվածացնում էր: Այսպիսով, ֆիզիկապես Ձեր կատարյալ հակապատկերը, Թալևաթ փաշա: Չէ՞ որ Դուք Ձեր լայն ուսերով, ակնառու գլխով, ակնածանք ներչնչող բեղերով, այնուամենայնիվ, վայելչատես մարդ եք: — Հակառակ իր կամքին՝ Սողոմոն Մելիքյանը ստիպված է իր գովաբանությունյան վրա ժպտալ:

— Դե իհարկե, — Թալևաթ փաշան աքաղաղի պես փքվում է, կարծես հայելու առաջ կանգնած լինի: — Հասարակություն մեջ կինս իմ պատճառով ամաչելու որևէ պատճառ չի ունեցել: Իմ պաշտոնավարման ժամանակ երբեք ոչ տանը, ոչ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում, ոչ էլ այստեղ՝ Բեռլինում:

Աննկատ թողնելով սին խոսակցությունը՝ Մելիքյանը շարունակում է.

— Մյուս կողմից՝ այդ Ադուֆ Հիտլերը, այլ անունով՝ Շիբլգրուբեր, գերմանացի չէր, այլ ընդհանուր առմամբ, այն էլ ներկարարի ոչ այնքան երևելի մասնագիտությունը:

— Դա ինձ ամեն ինչ բացատրում է, — հնչում է պատասխանը:

— Ի՞նչ նկատի ունեք:

Թալևաթ փաշան աջ ձեռքով բազմիմաստ մի չրջան է գծում:

— Պատկերացրե՛ք միայն, եթե այդ ավստրիացի Հիտլերի նման աննշան մի ներկարար կարողացել է առաջնորդել գերմանացու պես ուժեղ ազգի. ուրեմն ինչպիսի հատկություններ պետք է այդ մարդն իր մեջ ունեցած լինի: Սակայն խնդրում եմ ճշգրտորեն ասացե՛ք՝ ե՞րբ է պարոն Հիտլերն այդ բանը հայերի մասին ասել:

Մելիքյանի պատասխանը չի ուշանում.

— Բանակի զորահրամանատարների առաջ ունեցած ելույթում, երբ նա փորձում էր ցրել նրանց տարակուսանքը «սլավոն ստորին ցեղի» բնաջնջման ծրագրի վերաբերյալ:

— «... Սլավոնական ստորին ցեղի», — արձագանքում է Թալևաթ փաշան, — շատ գեղեցիկ է հնչում: Բայց ե՞րբ, պարոն ...

Այստեղ ես պատմաբանը պատրաստի պատասխան ունի:

— Դա տեղի է ունեցել 1939 թ. օգոստոսի 22-ին՝ Լեհաստանի վրա Գերմանիայի հարձակումից քիչ առաջ:

— Լեհաստանի՞ վրա: Ուրեմն արշավանքը դեպի Արևելք էր ուղղված, այնպես չէ՞: Հուսամ նաև այդ անիծյալ բուլեղների դեմ՝ իրենց Լենինով հանդերձ:

— Ստալին, — ուղղում է Մելիքյանը սառնորեն:

Ներքին գործոց նախկին նախարարը զլխով է անում:

— Եթե այն ժամանակ ես կարողանայի անել այն, ինչ որ իսկապես ուզում էի ...

— Պետք է նախանձեք Քեմալ Աթաթուրքին, որ Հայաստանի ութ իններորդը միացրեց Թուրքիային: Այդ թվում և Արարատը՝ հայերի սուրբ լեռը:

— Ընդ որում, Սերի այդ ամոթալի պայմանագրով դեռ մեկ տարի առաջ մեզ համար հեռանկարն այնքան էլ լավ չէր ...

— Ամոթալի պայմանագի՞ր: Այն պայմանագիրը, որով Թուրքիան պետք է ճանաչեր Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը. որով Թուրքիայում վերադարձվելու էին հայերի իրավունքներն ու ունեցվածքը. որով պետք է պատժվեին պատերազմի հանցագործներն ու ջարդերի մեղավորները:

Մելիքյանը բազմանշանակ լուծում է: Սակայն Թալևաթ փաշան ոչ մի արձագանք չի տալիս: Երիտասարդը շարունակում է.

— Եթե դաշնակից պետությունները կենսագործեին Սերի պայմանագիրը, դա օրհնություն կլիներ կեղեքված Հայ ժողովրդի համար: Սակայն մեծ տերություններն այլ չահեր ունեին: Այդպիսով, 1920 թ. սեպտեմբերին Աթաթուրքը կարողացավ անպատիժ կերպով գրավել

Հայաստանի Հանրապետությունը: Դաշնակիցներն, իհարկե, Հանուն իրենց խղճի Հանգստություն չափազանց մեծ ցավ Հայտնեցին եղած Հանցագործության Համար:

— Իսկ ի՞նչ կասեք 40 հազար թուրք խաղաղ բնակիչների մասին, որոնք ռուսական բանակում ծառայող Հայ զինվորների կողմից 1917 թ. դեկտեմբերի զինադադարից հետո տունդարձի ճանապարհին սպանվեցին: Ես ամեն ինչում չէ, որ Համաձայն էի Մուստաֆա Քեմալի հետ, բայց այստեղ նա շատ լավ փաստեր ուներ Հայերի դեմ:

Թալեաթ փաշան գոհունակությամբ շոյում է բեղերը, կարծես ասել ուզելով, որ ինքը շատ ավելի լավ չէր կարողանա հարցերը լուծել, քան Քեմալ փաշան:

— Սակայն 1920 թ. դեկտեմբերին Հայերն իրենք անվավեր ճանաչեցին Սերի պայմանագիրը, և դա դուրս եկավ Հույների դեմ...

— Ճիշտ է,— Հաստատում է Սողոմոն Մելիքյանը,— Ձեր Հետնորդները, Թալեաթ փաշա, Ձեզ նման էին մտածում: Հետո, երբ Լոզանի ժողովը ցրվեց, նոր պայմանագրերում Հայաստան բառն այլևս չկար:

— Ուժեղ ազգ ենք մենք՝ թուրքերս, պարոն: Մի ազգ, որ ունի քաղաքական մեծ հեռատեսություն ...

— Պիտի զարմանայիք, եթե...,— մեջ է ընկնում Մելիքյանը: Սակայն իր տարակուսանքները, ելնելով այսօրվա տվյալներից, իրեն է պահում:

— Ափսոս միայն, որ ես այլևս...

Եվ Հանկարծ ցնցվելով՝ հսկա մարդը դեմքն առնում է ձեռքերի մեջ:

— Ինչպես արդեն ասացի,— Սողոմոն Մելիքյանն ուշադրությունը բեռում է խոսակցության նախկին թեմային,— այս երկրորդ աշխարհամարտն արժեցավ 50 միլիոն մարդկային կյանք: Ասում են, որ միայն Հաղթող կողմերից մեկը՝ Նորհրդային Միությունը, տվեց 20 միլիոն զոհ,— և կարծես միայն ինքն իր Համար ավելացնում է,— և ինչպես նոր ժամանակներում պարզվեց՝ պյուրոսյան հաղթանակ էր:

— Պյուրոսյան հաղթանակ: Գերմանիայի դեմ:

— Այո՛: Բայց դուք դա չեք հասկանա, Թալեաթ փաշա,— Մելիքյանը կանխում է որևէ հետագա բացատրություն:

— Հիսուն միլիոն, ուրեմն, ասացիք, պարոն: — Զայրույթից խոսակցի դեմքի կարմրությունն անհնար է չնկատել:— Իսկ այստեղ՝ դատարանում, ժամանակ են կորցնում մեկ միլիոն Հայերի սպանության համար: Փոխանակ քննեն Թալեաթ փաշայի նենգ սպանության գործը, որպեսզի վախկոտ մարդասպանն իր պատիժն ստանա:

— Պատիժը, դեմ չեմ,— ասում է Սողոմոն Մելիքյանն ու արագ ավելացնում,— եթե միայն երկրային արդարադատությունը քրեական օրենսգրքում գտնի իր Համարժեքը, խնդրեմ: Թույլ տվեք Ձեր երկրորդ նախադասությունը դիտել որպես խոստովանություն՝ ջարդերին ձեր մասնակցության առումով:

— Ես ոչինչ չեմ խոստովանում,— ֆլեշացնում է Թալեաթ փաշան:

— Իսկ այժմ եկե՛ք լսենք պարոն Անտոնյանին,— ասում է Մելիքյանը՝ առանց ուշադրություն դարձնելու նրա խոսքին,— եթե, իհարկե, նա մեզ Համար կարդա թուրքիայի ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշայի հաջորդ հրաման-հեռագրերը:

— Վերջապես ինձ հանգիստ թողեք Ձեր ստերով,— գոռում է Թալեաթ փաշան՝ հակառակ իրենց երկկողմյա համաձայնության:

Առանց զայրացած մարդուն գեթ մի ավելորդ հայացքի արժանացնելու՝ Մելիքյանը ներողամտություն հայցող տոնով դիմում է պարոն Անտոնյանին.

— Երբ եպիսկոպոս Բալաքյանը ներսում վերջացնի իր ցուցմունքը, եթե խնդրեմ՝ ինձ Համար կկարդա՞ք մյուս հեռագրերը:

Սողոմոն Մելիքյանը շրջվում է դեպի դահլիճի դուռը, որտեղ վաղ առավոտից տեղի է ունենում երգվյալների ատյանի դատական նիստն իր Հայ պապի դեմ, որը արձանագրություններում կոչվում է Սալոմոն Թևյիլյան:

Այնուհետև հարցաքննում են հայ առաջնորդական տեղապահ եպիսկոպոս Գրիգորիս Բալաքյանին, որ Մանչեստրից Բեռլին է եկել դատավարության համար: Վկան 42 տարեկան է և պատկանում է հայ ազգային եկեղեցուն: Խոսում է կոտրտված գերմաներենով, սակայն քարգմանչի կարիք չի զգացվում:

Վկա.— Բուն դեպքի մասին չեմ կարող ցուցմունք տալ, ինչպես և ամբաստանյալի անձի մասին, ես նրան երբեք չեմ ճանաչել: 1914 թ., երբ սկսվեց աշխարհամարտը, Բեռլինում էի և թողեցի Բեռլինը 1914-ի սեպտեմբերի կեսերին՝ ուղիղ Կոստանդնուպոլիս վերադառնալու համար: Այնտեղ 1915 թ. ապրիլի 21-ին 280 այլ հայ մտավորականների հետ ոստիկանների կողմից ձերբակալվեցի ու քստրվեցի: Մեզ 36 ժամ երկաթուղով տեղափոխեցին Էնկյուրիի մոտերը: Այնտեղ մեր քարավանից մոտ 90 հոգու քստրեցին Այաս: Մնացած մոտ 190 հոգու՝ Չանդը: Այս մարդկանց հետո կրկին Էնկյուրի տեղափոխեցին ու այնտեղ էլ սպա-

նեցին: 190 հոգուց մնացին միայն 16-ը, որոնց ձեռք չտվեցին: Չանդրուն կար 40 հայկական տուն, որտեղ բնակվում էր 250 մարդ: Ահա այս մոտավորապես 250 հայերի հետ Կոստանդնուպոլսի 16 արքայականները պետք է քշվեին Դեր Ջոր, ըստ որում ներքին գործոց նախարարի հրաման-հեռագրով: Սակայն Քաստեմունու նահանգապետ Ռեշադ փաշան չհնազանդվեց ներքին գործոց նախարարի հրամանին, որի համար նրան անմիջապես պաշտոնանկ արեցին: Նրան փոխարինողը ուզում էր ենթարկվել հրամանին ու մեզ արքայել: Մենք նրան դրան տվեցինք՝ մոտ 800 թուրքական ոսկի: Մեզ այլևս չարտաքսեցին, և մինչև 1916 թ. փետրվարը մնացինք տեղում: Սակայն հետո Քաստեմունուի ուղարկեցին Էնկյուրիի նահանգապետին, որը մեր լսածի համաձայն Էնկյուրիի նահանգում սպանել էր 82000 հայ՝ կին, երեխա ու տղամարդ: Այս նոր նահանգապետն իհարկե կատարեց ներքին գործոց նախարար Թալեաթ փաշայի հրամանը և մեզ էլ քշեց Դեր Ջոր: Միայն Յոզղաթի ու Բողազլյանի միջև կոտորել էին մոտ 43000 հայ՝ կանանց ու երեխաների հետ միասին: Մենք մույնպես վախենում էինք, որ մեզ էլ կսպանեն, քանի որ պաշտոնական բառը «տեղահանություն» էր, իսկ իրականում դա բնաջնջման կազմակերպված քաղաքականություն էր: Եթե ես այստեղ կենդանի կանգնած եմ, ապա դա «բախշի» շնորհիվ է: Իհարկե մեզ հետ շատ վատ վարվեցին: Այնուամենայնիվ գոհ էինք ու մտածում էինք, որ եթե մեզ չսպանեն, ապա դա արդեն բախտավորություն է: Երբ հասանք Յոզղաթ, որն ամենաարյունալի տեղն էր, մոտակայքում՝ չորս ժամվա հեռավորությամբ մի հովտում, տեսանք երկար մագերթով մի քանի հարյուր գլուխ, այսինքն՝ կանանց ու աղջիկների գլուխներ: Մեզ հետ էր Շուքրի անունով ոստիկանության մի հարյուրապետ: Հարյուրապետին ասացի. «Լսել էի, որ հայ տղամարդկանց սպանում են, բայց կանանց ու աղջիկներին՝ ոչ: «Այո»,— պատասխանեց նա, — «եթե միայն տղամարդկանց սպանենք, իսկ կանանց ու աղջիկներին՝ ոչ, ապա 50 տարի անց դարձյալ մի քանի միլիոն հայ կլինի: Ուրեմն պարտավոր ենք սպանել նաև կանանց ու երեխաներին, որպեսզի ընդմիշտ վերանան ներքին ու արտաքին խռովությունները»: Այսպիսով՝ ոչ ոք չպետք է մնար, որպեսզի դատարանում վկայություն տվող չլիներ: Բայց, փառք Աստծո, մի քանիսը դեռ կան:

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.— Ո՞ւմ միջոցով եք ազատվել:

Վկա.— Շատ տխուր պատմություն է, բայց ես կարող եմ այն ամենի մասին, ինչ գլխիս է եկել հինգ տարիների ընթացքում, պատմել շարաքներով, ամիսներով:

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.— Պիտի խնդրենք՝ այստեղ խոսեք կարճ ու հասկանալի լեզվով:

Վկա.— Ես փախա: Հասա Ամանուսի լեռները, որտեղ գերմանացի ճարտարագետները թունելներ էին կառուցում: Ամանուսի լեռներում աշխատանքի էր ընդունված մոտ 8000 հայ, որոնց գերմանացիները հովանավորում էին: Սակայն երբ հրաման եկավ, որ այդ հայերն էլ պետք է տեղահանվեն, փախա Տավրոսի լեռները, որտեղ դարձյալ գերմանացի ճարտարագետները լեռներում թունել էին կառուցում: Երբ թուրք պաշտոնյաներն իմացան, որ ես հայ հոգևորական եմ, ստիպված եղա նորից փախչել և հասա Ադանա: Այնտեղ կրկին գերմանացի ճարտարագետների մոտ մնացի: Սրտագին շնորհակալությամբ պետք է հիշատակեմ այն օգնությունը, որ իմ քվառության մեջ ստացա գերմանացի ճարտարագետներից: Երբ Ամանուսի զինվորները Դամասկոսը գրավելուց հետո շարժվում էին դեպի Հալեպ, թուրքերն Ադանայում հայերին ասում էին. «Մենք ձեզ կենդանի չենք թողնելու, որպեսզի դուք չկարողանաք մեր թշնամիների՝ դաշնակիցների հետ ծիծաղել մեզ վրա և մեզ վնաս պատճառել»: Ինձ պատահեց գերմանացի մի սպա, որ ինձ զինվորական համազգեստ տվեց, և գերմանացի զինվորի համազգեստով գերմանացի ենթասպաների ու զինվորների հետ երկաթուղով գնացի Կոստանդնուպոլիս: Թաքնվեցի ծանոթների մոտ՝ տարբեր տներում, մինչև 1918 թ. հոկտեմբերի համաճարումը: 1918–19 նոյեմբերին թողեցի Թուրքիան ու հայերի նկատմամբ գործադրած ոճրագործությունների մասին զեկույցներով մեկնեցի Փարիզ՝ այնտեղ ճշմարտությունը լույս աշխարհի հանելու նպատակով:

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.— Նորին գերազանցություն Լիման Ֆոն Չանդերսը մեր՝ պաշտպաններիս խղճի մեջ երկպառակություն մտցրեց: Նա այստեղ հայտարարեց, որ ոչ թե Թալեաթ փաշան է եղեռնագործությունների պատասխանատուն, այլ ստորադաս մարմինները:

Վկա.— Ես, իհարկե, Թալեաթին էլ եմ ճանաչել անձնապես: Դեկը նրա ձեռքին էր: Նա ամեն ինչ անում էր խոր գիտակցությամբ: Նա այնպես էր անում, որ ամեն ինչի պատասխանատուն ինքը լինի և որևէ մեկին հաշիվ տալու կարիք չունենա:

Պաշտպան Նիմայեր.— Չեզ հայտնի՞ է, պարո՞ն վկա, որ հայերի շրջանում տարածված է Թալեաթի հետևյալ խոսքը. «Ես մեկ օրում ավելի շատ բան արեցի Հայկական հարցի լուծման համար, քան անցյալում Աբդուլ Համիդը 30 տարում:

Վկա.— Ո՛չ միայն 30 տարում, այլ Թալեաթն արեց այն, ինչ 500 տարվա ընթացքում էլ չի եղել: Սակայն այն խոսքը, որի մասին ինձ հարց տվեցիք, ես անձամբ Թալեաթի ինքնաձեռք չեմ լսել:

Դատախազ Գուրգիս.— Պարոն նախագահն արդեն թույլ տվեց շատ հեռու գնացող հարցադրում, թե մեղավոր է Թալեաթը հայկական ոճ-րագործությունների համար: Այս հարցը, սակայն, բոլորովին էական չէ, քանի որ, ըստ իս, ամենևին չի կարելի տարակուսել, որ ամբաստանյալը հանձնի Թալեաթի իր առջև տեսնում էր այդ եղեմագործությունների հանցավորին: Դրանով շարժառիթը լիովին պարզ է դառնում: Ես նաև այն կարծիքին եմ, որ այստեղ՝ դատական այս ատյանում, ամբողջապես բացառվում է Թալեաթի հանցավոր լինելու կամ չլինելու հարցի պարզաբանումը: Այդ դեպքում անհրաժեշտ պիտի լիներ պատմական մի վճիռ կայացնել, որի համար կարիք կզգացվեր բոլորովին այլ փաստական նյութի, քան այն, ինչ այստեղ առկա է:

Նախագահ.— Ուզում եմ մեկ անգամ ևս հարցնել, թե արդյոք դադարեցվե՞լ է մնացած վկաների հարցաքննությունը (հմմտ. հավելված, էջ 129 և հաջորդներ):

Պաշտպան Վերքաուն.— Կխնդրեի այսօր իսկ լսել փորձագետ բժիշկների եզրակացությունը:

Նախագահ.— Այդ դեպքում պետք է ամբաստանյալին հարցնեմ՝ ցանկանո՞ւմ է ուրիշ վկաների հարցաքննությունը:

Ամբաստանյալ.— Պիտի ցանկանայի հարցաքննվել գրող Արամ Անտոնյանը (հմմտ. հավելված, էջ 132):

Նախագահ.— Երդվյալները Ձեզ հավատում եմ, որ Դուք դեպքի պահին հանդգցած եք եղել, որ Թալեաթ փաշան է եղել այն մարդը, որը պատասխանատու է ջարդերի համար:

Ամբաստանյալը հայտարարում է, որ ինքը համաձայն է, որ զանց առնվի այլ վկաների հարցաքննությունը (հմմտ. հավելված, էջ 125–133): Հաջորդում է միայն բժշկական փորձագետների հարցաքննությունը:

17

Մեկիքյանը մեծ դժվարություններ է հետևում վրդովված դեպի ելքը չտալով Արամ Անտոնյանին:

— Պարոն Անտոնյան, քանի որ դատարանը չի ցանկանում Ձեզ լսել ...

Երիտասարդի թուրք կաշուն է չնչափողին, և նա դժվարությամբ է զսպում հագի նույն: Պարոն Անտոնյանը կարևորագույն թմայացնում է Մեկիքյանի մեջքին: Բացված ձեռնաթափով նրա թևերը հարվածները կարծես հրաշք են գործում:

— Շնորհակալ եմ, չառ շնորհակալ եմ, — մաքրելով աչքերից հոսող արցունքները՝ շարունակում է Սողոմոն Մեկիքյանը:

— Ինչպես պայմանավորվեցինք, սիրելի՛ պարոն Անտոնյան, ինձ համար կկարդա՞ք Հայկաի նահանգապետարան ուղարկած հրաման-հեռագրերից մի քանիսը:

— Որո՞նք, — պատրաստակամությամբ փարիզցի վկան բաց է անում պայուսակը, որի մեջ երևում են իրար ամրացված պատճենները:

— Հնարավորին չափ ավելի կարճ տեքստերից, — սահմանափակում է Մեկիքյանը, — չէի ցանկանա բժշկական փորձագետների ելույթներից շատ քան բաց թողնել:

«Բժշկական փորձագետների» հիշատակումը կրկին թեժացնում է Արամ Անտոնյանի զայրույթը: Կարմրատակած դեմքով նա գոռում է:

— Ես իսկապես չեմ հասկանում, պարոն, թե դատարանը ինչու զանց առավ իմ հարցաքննությունը:

Մեկիքյանը խոսակցին հանդարտեցնելու միտումով բարձրացնում է երկու ձեռքերը: Գլխի բազմաշանակ շարժումը ցույց է տալիս կաղն երկփեղկ դուռը, որի հետևում ընթանում էր դատական նիստը:

Պարոն Անտոնյանը կրկին հավաքում է իրեն: Թևերը կոկորդը մաքրելուց հետո զուսպ ձայնով կարդում է թղթերից մեկը. «Հեռագիր. 1915 թ. սեպտեմբերի 15: Արդեն տեղեկացված է, որ կառավարությունը կոմիտեի հրամանով որոշել է ամբողջապես բնաջնջել Թուրքիայում բնակվող բոլոր հայերին: Բոլոր նրանք, որոնք կընդդիմանան այս հրամանին և այս որոշմանը, կկորցնեն իրենց քաղաքացիությունը: Առանց խնայելու կանանց, երեխաներին ու հիվանդներին, որքան էլ որ աղետալի լինեն բնաջնջման միջոցները, առանց խղճի ձայնին լսելու՝ վերջ տալ նրանց գոյությանը: Ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մի արագ հայացքով Անտոնյանը համոզվում է, որ խոսակցը համակ ուղադրություն է: Ապա նոր միայն շարունակում է:

— Ահա՛ Թալեաթի պատասխանը իշխանությունների մի հարցին. «Նման որբանոցի կարիքը չկա: Հիմա ժամանակը չէ, որ, տեղի տալով զգացմունքներին, ժամանակ վատնենք նրանց (որբերին) կերակրելու ու նրանց կյանքը երկարացնելու վրա: Արտաքսե՛ք նրանց ու այդ մասին մեզ տեղեկացրե՛ք: Սեպտեմբերի 21, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Սողոմոն Մեկիքյանը այլևս չի կարողանում լսել: Նա ընդմիջում է խոսակցին.

— Թալեաթ փաշան նաև արգելել էր ամուսնությունը հայ կանանց հետ, այնպես չէ՞:

Պարոն Անտոնյանը զլխի չարժուժով հաստատում է այդ.

— Իսկ արդեն տեղի ունեցած ամուսնությունների ղեկավարում թալանավոր հրամայել է ռաժանձակ կնոջից ու նրան անապատ քշել: Եվ դա բաժնի բուն իմաստով:

Ստեղծվում է փոքր, բայց իմաստալից ղաղար:

— Գուցե վերձանված մի հեռագիր է՞լ, պարոն Անտոնյան,— խրնդում է ամերիկացի պատմաբանը:

Անտոնյանը թերթում է իր հավաքածուն, ապա կարդում. «Չնայած հիշյալ անձերի ոչնչացման համար ջանք չխնայելու որոշմանը՝ տեղեկանում ենք, որ այդ անձերը ուղարկվել են կասկածելի վայրեր, ինչպիսին են՝ Սիրիան ու Երուսաղեմը: Նման հանդուրժողականությունը անցնելի սխալ է: Այդ կարգի խռովարարների աքսորավայրը պետք է լինի անգոյությունը: Հանձնարարում են ըստ այդմ վարվել: Դեկտեմբերի 1, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մեկիքյանին հուզում է մի այլ կարևոր հարց.

— Թալեաթ փաշան երբևէ որոշակիորեն արտահայտվել է՞ր կրկրում բնակվող օտարերկրացիների, ինչպես, օրինակ, Ջեր գրչակից Արմին Թ. Վեզնեի մասին, որն այն ժամանակ ապրում էր այնտեղ:

Մարդը լեզվի արագ շարժումով աջ ըթամատը թրջելուց հետո կրկին թերթում է փաստաթուղթը:

— Ահա,— ասում է Արամ Անտոնյանը,— թիվ 745: «Տեղեկանում ենք, որ հայկական թերթերի մի քանի թղթակիցներ, որոնք մնում են Չեր գավառում, ձեռք են բերել ողբերգական միջադեպեր ներկայացնող լուսանկարներ ու փաստաթղթեր և դրանք հանձնել Չեր շրջանի ամերիկյան հյուպատոսին: Կարգադրում են, որ այդ կարգի վտանգավոր անձինք ձերբակալվեն ու մեջտեղից վերացվեն: Դեկտեմբերի 11, 1915 թ., ներքին գործոց նախարար Թալեաթ»:

Մեկիքյանը երկու ձևով ընթերցում է խոսակցին ուսերից.

— Շնորհակալ եմ, պարոն Անտոնյան, ցանկանում եմ Ձեզ բարի վերադարձ Փարիզ: Bon voyage:

Մինչ Արամ Անտոնյանը, Բարձր դռան ներքին գործոց նախարարի հանցավորության մասին ապացույցներով լի պալուսակը իրեն սեղմած շտապ ուղղվում է ղեկի ելքը, Մեկիքյանի հետևում լսվում է բարձր մի ձայն:

— Հայերի նկատմամբ երբևէ վստահություն չեմ ունեցել: Ինչ էլ մի գրող է: Ամեն ինչ ղեղծարարություն է, պարոն:

— Դա առաջ էլ է եղել, Թալեաթ փաշա,— ամերիկացին արդեն բացահայտորեն հեղնում է,— որ երևույթով իսկականին նմանեցված իրերի մասին ասում էին՝ «թուրքացված»:

— Կեղծիք, ամեն ինչ կեղծիք է, պարոն,— կրկնում էր Բարձր դռան նախկին նախարարը:

Սողոմոն Մեկիքյանը ձևով օդի մեջ մի մեծ չրջան է գծում, կարծես ուզում է այդ շարժումով երկրագունդը ցույց տալ:

— Հիմա էլ ինչի՞ց եք վախենում, Թալեաթ փաշա: Համալսարհային պատմությունը Ջեր գործը վաղուց արվիվ է հանձնել: Այդ տեսակի գործեր դարձանալիորեն շատ կան: Քիչ առաջ նշված մարդկանցից՝ Ստալինից ու Հիտլերից 60 տարի անց լինելու է մեկը, որ կոչվում է Փոլ Փոթ: Երբ նա 1975 թ. որպես Կամբոջայի կարմիր խմբի ատաճնորդ իշխանության եկավ, ինքն էլ իր հայրենակիցներից ավելի քան մեկ միլիոն կոտորեց: 1979 թ. գահավիժեց, սակայն մինչ օրս նրան ոչինչ չի պատահել:

— Այլևս թույլ չեմ տա, որ ինձ մոլորեցնեք, պարոն: Ովքե՞ր էին այդ սեփական հայրենակիցները, որոնց այդ Փոլ Փոթը սպանել տվեց: Իր ժողովրդի հաշվին ապրող ինչ-որ պորտաբույծ փոքրամասնություններ:

— Ո՛չ, Ջեր հասկացությամբ փոքրամասնություններ, Թալեաթ փաշա, ո՛չ: Այդ դահճի կարծիքով տվյալ մարդիկ մի քիչ չափից շատ ընդունակությունների ու հմտությունների տեր էին: Նաև չափից շատ կրթության տեր:

Մեկիքյանը, խոսակցի անսովոր լուրջությանից դարձացած, վեր նայելով, հարցնում է.

— Ինչո՞ւ եք լուր, Թալեաթ փաշա:

Երիտասարդը ապշած է մնում, նկատելով որ Թալեաթ փաշան չըջվել-գնացել է ու արդեն մուտք է գործում դատարանի դահլիճ:

18

Փորձագետ, բժշկական գաղտնի խորհրդական, դատական բժիշկ, դ-ր Ռոբերթ Շթոբերմեր, 57 տարեկան, ավետարանական, Բեռլին (կրկնելով փորձագետների հատուկ երգումը):

Փորձագետ Շթոբերմեր.— Ես համոզված եմ, որ ամբաստանյալն ընկնա՞վոր է, և որ այդ հանգամանքը բնականաբար մեծ դեր է խաղացել նրա արարքի մեջ: 1917 թ. նա վերադարձել է Երզնկա, քաղաքը տեսել քարուքանդ արված, իսկ հայրենի տունը՝ ավերակի վերածված: Այդ տալավորության տակ նա ունեցել է առաջին և ուժեղ ընկճավորության մոպան: Այդ մոպան ես մկարագրել եմ տվել բոլոր մամրամասնություններով: Ունեցել է հանկարծակի հոգնածության զգացողություն,

ուժասպառնություն, գիտակցության կորուստ, սթափվել է անօգնական ու շվարած, և երբ ուշքի է եկել, ունեցել է անհազ ծարավի զգացողություն ու քնելու տևական պահանջ: Փաստորեն յուրաքանչյուր մոպա մույն ձևով է ընթացել, որոշ չափով ըստ F սխեմայի: Մամրամասն հարցուփորձ են արել ամբաստանյալին, թե ինչ հաճախականությամբ են կրկնվել մոպաները: Նա ասել է, որ մոպաները շատ անկանոն են, երբեմն բացակայում են ամիսներով, երբեմն էլ վերսկսվում են շաբաթներ հետո: Մույն մամրամասնությունները ես այստեղ պարտավոր էի ներկայացնել, քանի որ սրանց վրա է կառուցված իմ ախտորոշումը, որն է՝ ընկնավորությունը: Ամբաստանյալն ունի բավական աշխույժ ռեֆլեքսներ: Դրա փոխարեն բացակայում են աչքերը շողկապող հյուսվածքների ռեֆլեքսները: Մեզի վերլուծությունը ցույց է տվել նշանակալի չափերով սպիտակուցի առկայություն: Այս բոլորը բաներ են, որոնք կամքի վրա որևէ ազդեցություն չունեն: Սակայն դրանք հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ ամբաստանյալը ֆիզիկապես հիվանդ մարդ է: Այսպիսով, իմ խորին համոզմամբ ամբաստանյալը տառապում է ընկնավորությամբ, մի բան, որ անդրադարձել է նաև նրա հոգեկանի վրա: Ընկնավորի հոգեկան առանձնահատկությունների թվին է պատկանում կամքի ու համառության հազվագյուտ հաստատունությունը: Ծրագրի մտահղացումը, դրա մասին տենդոտ խորհրդածությունն ու որոշումը, դրա մտովի մանրակրկիտ մշակումը մինչև այդ ծրագրի իրականացումը, հիվանդության մասն են կազմում: Այս հիվանդության տեր մարդիկ, ինչպիսի դժվարին պայմաններում էլ լինեն, իրագործում են իրենց մտադրությունը: Սրանով է բացատրվում, որ ամբաստանյալը չի խորշել միջոցներից և ուղիներից՝ գտնելու ատելի թշնամուն և խորհելու, թե որն է իր ծրագիրը կենսագործելու լավագույն ձևը: Պետք է նշել, որ արարքի իրականացման մեջ դեր է խաղացել հետևյալ երևույթը: Ամբաստանյալն ասում է, որ երազում մայրն է իրեն կրկին երևացել և իր երազները միշտ նման բաների շուրջ էին պտտվում: Մի անգամ մոր կերպարանքը արձանի նման կանգնել է նրա առաջ ու ասել. «Ի՞նչ, և դու քեզ դեռ իմ որդի՞ն ես համարում, իսկ Թալեաթ փաշան Բեռլինում է, և դու ոչինչ չե՞ս անում նրան սպանելու և իմ վրեժը լուծելու համար»: Մենք, այսպիսով, պարզորոշ տեսնում ենք հիվանդության ազդեցությունն ամբաստանյալի վրա: Եթե, սակայն, ասենք, որ ազատ կամքի դրսևորումը բացառվում է, ապա պետք է անմիջական կապ փնտրենք արարքի ու հիվանդության միջև, որը, սակայն, ես չեմ գտնում: Չեմ անտեսում նաև, որ ամբաստանյալը դեպքի օրը հոգեպես շատ խանգարված է եղել, ներքուստ շատ խարխուլ վիճակում և կոնյակ է խմել քաջություն ձեռք բերելու համար:

Նա ինձ մամրամասն նկարագրել է, որ մախ իրեն հաստատ համոզել է, որ այդ մարդը Թալեաթ փաշան է և որ նրա վրա հետևից է կրակել, որովհետև եթե մա Թալեաթ փաշայի առջևից դուրս գար, վերջինս նրան կնկատեր, ատրճանակը կտեսներ, և մահափորձը կձախողվեր: «Այդ է պատճառը, որ ես շրջանցեցի նրան»,— ասաց մա ինձ: Ամբաստանյալն ուշադիր զննելով գլխարկի ու հագուստի միջև եղած տարածությունը կրակել է գլխարկի ու վերարկուի միջև: Այդ արարքի մեջ ես տեսա վաղուց կանխամտածված որոշման իրագործում և այդ իսկ պատճառով եզրակացնում եմ, որ հիվանդության ազդեցությունն այնքան մեծ չէր, որ խափաներ ամբաստանյալի ազատ կամքի դրսևորումը:

Նախագահ.— Ամբաստանյալը հավաստո՞ւմ է, որ իրեն երևացող պատկերները շատ կենդանի տեսիլներ են եղել:

Ամբաստանյալ.— Ինձ այնպես էր թվում, որ կարծես դիակներն աչքիս ներկայանում էին իսկապես կենդանի կերպարանքներ:

Նախագահ.— Ուզում եք հայտարարել, որ սպանությունը կատարելու պահին գիտակցաբար չե՞ք գործել:

Ամբաստանյալ.— Երբ տեսա Թալեաթ փաշայի տնից դուրս գալը, հիշեցի մորս խոսքերը:

Օգնական դատավոր դ-ր Լաքս.— Արդյո՞ք ընկնավորները մոպայից դուրս եղած ժամանակ հոգեկան կաշկանդվածության մեջ չեն լինում:

Փորձագետ Շոնեյմեր.— Շատ հազվադեպ: Առավելագույնը մեկ հինգերորդի մեջ է, որ մոպաները մտավոր, հոգեկան խանգարումներ են առաջացնում:

Օգնական դատավոր դ-ր Լաքս.— Բայց չե՞ որ հենց Դուք ասացիք, որ հոգեկան որոշակի ցնցումներ այստեղ առկա են, ինչպես նաև ասացիք, որ հոգեկանը մույնպես տուժում է հիվանդությունից:

Նախագահ.— Պարոն փորձագետը դա ասաց, սակայն մա դրանից հետևություններ չի անում 1921 թ. մարտի 15-ի դեպքի կապակցությամբ:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Մեզ համար վճռականը ընկնավորության հոգեկան կողմի առկայությունն է:

Պաշտպան Նիմայեր.— Թե ինչպիսին է եղել դեպքի պահին ամբաստանյալի ֆիզիկական վիճակը, այդ մասին պարոն փորձագետը չի կարող ասել:

Փորձագետ, բժշկական գաղտնի խորհրդական, դ-ր Հուգո Լիփման, համալսարանի կանոնավոր պրոֆեսոր, 57 տարեկան, բնակավայրը՝ Բեռլին (փորձագետի երդումն ընդունելուց հետո):

Փորձագետ Լիփման.— Ուզում եմ միանգամից ասել, որ ամբաստանյալը հազվագյուտ անկեղծության տեր անձնավորություն է, չի ձևանում

և կեցվածք չի ընդունում: Նա նույնիսկ չափազանց վերապահ է: Նրան հատուկ է որոշակի հարմարվողականություն, և նա մեզ հասկացրել է, թող լինի՝ ինչ լինելու է, ինքն այլևս հետաքրքրություն չունի կյանքի նկատմամբ: Ակնհայտ է, որ այստեղ չի կարելի պարզապես խոսել խելագարի արարքի կամ ընկնավորի մտքի մթագմած վիճակում կատարված արարքի մասին: Դա բացառվում է: Ավելի շուտ պետք է տեղափոխվել քչերին հայտնի մի ոլորտ, որը ընդհանուր հոգեախտաբանական ոլորտն է: Ելնելով դրանից՝ պետք է ասեն, որ ես իրադրությունը մի փոքր այլ կերպ եմ ընկալում, քան իմ պաշտոնակից պարոն Շթերմերը: Խոսքն այստեղ հատկապես հիվանդության հակամետ մարդկանց մեջ, հոգեկան ծանր ցնցումների հետևանքների, ինչպես նաև «գերարժեք գաղափարի» տեսության մասին է: Այժմ մանրամասնորեն ցույց կտամ, որ Թեյլորյանը եղել է նման գերարժեք գաղափարի ազդեցության տակ: Հաշվի առեք, որ մարդը 17 տարեկան հասակում լրիվ դուրս է մետվել իր հունից: Հետագա վեց տարիներին՝ 1915–1921 թթ., վարել է անհանգիստ, արմատներ չունեցող թափառաշրջիկի կյանք: Կարելի է ենթադրել, որ դա, այսպես կոչված, հոգեբեկ մի վիճակ է եղել, որն ազդել է նրա զգայական, ինչպես նաև մտավոր կյանքի վրա: Ո՞րն է, ուրեմն, հոգեկան այդ ցնցումների հետագա ներգործությունը ամբաստանյալի վրա: Արդյունքը նույնն է: Այդ նույնները չեմ կարող ճշգրտորեն որակել որպես «ընկնավորություն», այդ կարող եմ անել միայն մոտավոր իմաստով: Ընկնավորի բուն նշաններից ամբաստանյալի նույնների ժամանակ պակասում են լեզվի ու շրթունքների խածվածքները: Բացի դրանից նա նաև չի միզել: Ընկնելիս մեծ մասամբ չի արյունոտվել, ինչպես, դա սովորաբար պատահում է ընկնավորության դեպքում: Իմ կարծիքով դրանք ոչ թե ընկնավորության, այլ հոգեբեկության նույնն են: Այդ նույններն առաջանում են ուղեղում ոչ թե մարմնական գրգիռներից, այլ հոգեկան ցնցումներից: Այս բոլորից հետո պետք է ասեն. հոգեկան հիվանդը գործել է հոգեկան որոշակի ճնշման ազդեցության ներքո: Նրա մեջ եղել են հիվանդագին պահեր, որոնք ճնշել են նրան և զգալիորեն սահմանափակել նրա կամքի ազատությունը: Չմոռանամ նշել այն հիմնական պատճառը, թե ինչու եմ այդպիսի վճռականությամբ ընդունում միայն, այսպես կոչված, «հույզի ընկնավորությունը», որը, եթե խստությամբ նայենք, ընկնավորություն չէ, այլ հոգեբեկության նույնն է: Սրա օգտին է խոսում այն հանգամանքը, որ առաջին նույնն հետևել է հոգեկան ուժեղ ցնցումին, որն առաջացրել են հայրական տուն կատարած այցելությունը, ավերակնե-

րի տեսարանները, մի խոսքով՝ հոգեկան ծանր ապրումները: Այնուհետև, ինչպես ինքն է պատմում, յուրաքանչյուր նույնն նրա մեջ սկսվել է ջարդերի տեսարաններով ու դիակների հոտով, այսինքն՝ հուզումնալից ապրումների ակնհայտ հիշողություններով:

Փորձագետ պրոֆ. Ռիխարդ Կասիրեր, 43 տարեկան, հուդայական (երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Կասիրեր.— Ամբաստանյալն առաջին անգամ իմ բժշկական ընդունարանն է եկել փետրվարի 5-ին, իսկ երկրորդ անգամ՝ փետրվարի 18-ին: Նա սերում է առողջ ծնողներից, ընտանիքում ընկնավորներ չեն եղել: Ախտորոշումը, որպես իսկական ընկնավորություն, որ տվել եմ հիվանդի այցելությունների ժամանակ իմ հետազոտությունների հիման վրա, այն բոլորից հետո, ինչ լսեցի այստեղ դատավարության ընթացքում, այլևս չեմ կարող ուժի մեջ պահել: Այժմ հիմնականում հակված եմ այն տեսակետին, որ այստեղ գործ ունենք նույնների հետ, որոնք շատ անհատապես կապված են հիվանդի հոգեկան կյանքի հետ: Մենք ավելի մոտիկից ճանաչեցինք նույնների բնույթը, հատկապես պատերազմի փորձի հիման վրա տեսանք, թե ինչպես հոգեկան ուժգին գրգիռներն ու ցնցումները, հատկապես ջղային հակումներ ունեցող մարդկանց մեջ, առաջացնում են այնպիսի նույններ, որոնք բնութագրեցինք որպես հոգեբեկության կամ հույզի ընկնավորության նույններ: Նույն պատճառներով, ինչ պարոն գաղտնի խորհրդական Լիփմանը, գալիս եմ այն եզրակացության, որ ամբաստանյալը տառապում է համանման հուզական ընկնավորությունից: Ամբաստանյալը շատ բնորոշ մի հայտարարություն արեց, երբ նա մասնավորապես ասաց. «Երբ ինձ վատ եմ զգում, հայտնվում է մորս պատկերը»: Մա նշանակում է, որ երբ նա հոգնած է, վատ է զգում, երբ ուժասպառ է կամ համակված մտածումներով ու հիշողություններով, այդ ժամանակ հայտնվում է մոր պատկերը: Մոր հայտնվելու երևույթը հստակորեն ցույց է տալիս հոգեբեկության վիճակ:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Կա՞ն արդյոք հիմնավոր տարակուսանքներ այն մասին, որ ամբաստանյալը գործել է ազատ ու գիտակից կամքի դրսևորմամբ:

Փորձագետ Կասիրեր.— Կասկած չունեմ, որ ազատ կամքի դրսևորումը լիովին չի բացառվել:

Փորձագետ, բժշկագիտության դ-ր, պրոֆ. Էդմոնդ Ֆորսթեր, Բեռլինի համալսարանի նյարդաբանական կլինիկայի ավագ բժիշկ, գլխավոր բժշկի դ-ր, պրոֆ. Բոնիֆոնիների ներկայացուցիչ, 42 տարեկան, ավետաբանական (փորձագետների երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Փորսքեր.— Հիմնականում համակարծիք եմ պարոններ զաղտնի խորհրդական դ-ր, պրոֆ. Լիփմանի և դ-ր, պրոֆ. Կասիրերի հետ, որոնք հեղինակություն են այդ ասպարեզում: Լսելով այն ամենը, ինչ վերապել է ամբաստանյալը, ակամա այն զգացողությունն ես ունեցում, որ նա բնականաբար պետք է սպաներ Թալեաթին, որին համարում էր մարդասպան: Այստեղից բխում է առաջին հարցը. բնականոն մեկն էլ այդպես վարված կլիներ: Անշուշտ ոչ: Մյուս հայերը, որոնք ապրեցին նույն սարսափները, փաստորեն չեն գնացել այդ հանցանքին: Երկրորդ հարցն այն է, թե արդյո՞ք նման սարսափներ ապրած ամեն ոք դրանով իսկ պարտադիր կարգով հոգեկան հիվանդ պետք է դառնա: Դա նույնպես այդպես չէ: Թեև սա կարող է ոչ մասնագետին անհավատալի թվալ, սակայն անաչառ վիճակագրությունը ցույց է տվել, որ պատերազմի հետևանքով հոգեկան հիվանդների թիվը չի ավելացել՝ բացառությամբ հոգեկան հիվանդության հակում ունեցող մարդիկ: Ինչպես նախորդ փորձագետները, ես ևս այն կարծիքին եմ, որ հանձնի ամբաստանյալի մենք անկասկած գործ ունենք հոգեկան հիվանդ անձնավորության հետ: Ինչպես պրոֆեսորներ Լիփմանն ու Կասիրերը, ես ևս հավատում եմ, որ այստեղ առկա է ոչ թե իսկական, այլ հուզական ընկնավորություն: Այն հարցին, թե ամբաստանյալի մեջ ախտաբանական փոփոխություններն այնքան ուժեղ էին, որ 51-րդ հոդվածի սահմանումները կիրառելի են դառնում, «այո»-ով կամ «ոչ»-ով պատասխանելը շատ դժվար է: Ես ընդհանրապես հակված եմ ավելի նեղացնելու 51-րդ հոդվածի սահմանները, քանի որ օրենքում բառացիորեն պահանջվում է ազատ կամքի դրսևորման լրիվ բացասում: Տվյալ դեպքում ունենք ամբաստանյալի վրա գերարժեք գաղափարի հիվանդագին ազդեցության այնքան ծանրակշիռ նշաններ, որ պետք է գոնե ասել, որ 51-րդ հոդվածի պահանջները սերտորեն առնչված են դեպքին, իսկ ես նույնիսկ հակված եմ ասելու, որ ազատ կամքի դրսևորումը բացառված է եղել:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Մի հարց. արդյոք հնարավոր՞ էր համարում, որ այն բանից հետո, երբ ամբաստանյալի այս պոռթկումն արդեն տեղի է ունեցել, այս ընկնավորությունը, այս հույզի ընկնավորությունն այլևս կանհետանա, որ նույններն այլևս չեն կրկնվի, և որ դրանով իսկ մի տեսակ եզրափակում տեղի կունենա:

Փորձագետ Ֆորսքեր.— Չեմ կարծում: Գոնե նախապես շատ դժվար է այդ մասին վստահորեն խոսել: Եթե, ասենք, մեկը Բեռլինում որևէ մեծ արարք է կատարել և հետո մեկնել է, օրինակ, Հարավային Աֆրիկա ու այնտեղ գուցե գյուղատնտեսությամբ է զբաղվել, կարող է աս-

տիճանաբար մոռանալ պատահածը: Սակայն հենց որ մի հին ծանոթ հայտնվի, և անցած իրադարձությունները բորբոքվեն, հին վիճակը կվերադառնա:

Փորձագետ նյարդաբան, բժշկական գիտությունների դ-ր Բրունո Հաաքե, Շյոնբերգ (երդման արարողությունից հետո):

Փորձագետ Հաաքե.— Այստեղ ներկայացված մանրամասն եզրակացություններից հետո կարող եմ շատ համառոտ խոսել: Սակայն այսօր ես նույնպես այն կարծիքին եմ, որ խոսքը հոգեկան ցնցումների ազդեցությամբ ընթացող հույզի ընկնավորության մասին է: Այդ իսկ պատճառով կցանկանայի նախորդ ելույթ ունեցող պարոնից մի փոքր առաջ անցնել և այն հարցին, թե արդյոք լրիվ բացառված է եղել ազատ կամքի դրսևորումը, դրական պատասխան տալ:

Նախագահ.— Գուցե կարելի՞ է ընդհանուր հայտարարություն անել, որ դատարանը հրաժարվում է լրացուցիչ վկայություններ անելու դիմումներից:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Պետական ատյանի՝ մեզ իրավասու քրեական գործերի երկրորդ բաժնի դրույթների համաձայն եթե մի անգամ հայտարարվում է ընդհանուր հրաժարում, ապա վերանում են նաև նախկին բոլոր դիմումները, այդ թվում և մերժվածները: Այդ պատճառով ես երբեք ընդհանուր հրաժարման կողմնակից չեմ, այլ հրաժարվում եմ միայն դեպքից դեպք՝ ըստ այս կամ այն վկայության բնույթի:

Պաշտպան ֆոն Գորդոն.— Ես էլ եմ միանում դրան:

Ամբաստանյալ.— Համաձայն եմ:

Այնուհետև դատավարությունը հետաձգվում է մինչև հինգշաբթի առավոտյան ժամը 9-ը:

19

Թալեաթ փաշան կատաղությունից փրփրում է: Նա այլևս չի կարողանում իրեն զսպել:

— Հենց սա էլ գուշակում էի: Զոհը ո՛չ թե ևս եմ՝ սպանվածս, այլ հանցագործն է: Նույնիսկ եթե բոլոր փաստերը դեմ են խոսում: Այդպես է լինում, երբ օգտվում ես թանկ վճարվող քրեական գործով պաշտպանների ծառայությունից, որոնք ամեն ինչ անում են ամբաստանյալին անմեղսունակ հայտարարելու համար: Ամբողջը նախապես համաձայնեցված խաղ է:

«Ի՞նչ լավ է, — մտածում է այդ պահին Սողոմոն Մելիքյանը սարսղալով, — որ ինձանից բացի ոչ ոք չի կարող տեսնել ու լսել իրեն

իսկ՝ Թուրքիայի ներքին գործոց նախկին նախարարին»։ «Ինչու»-ն և «ինչպե՞ս»-ը վաղուց է, որ ամերիկացուն այլևս չեն զրազեցնում։ Սակայն քանի՞ անգամ է Մեխիքյանն իր կյանքում հեռուստատեսությամբ դրվագներ տեսել, որտեղ բացահայտորեն ու զրեթն հավաստի կերպով խոսվեր անցյալն ու ներկան միացնող ժամանակի թունելի մասին։ Ահա նա, սպասածին հակառակ, կանգնած է նման թունելի առաջ, մի բան, որ երիտասարդը շատ հետաքրքրաշարժ է համարում։ Նա ոչինչ այնպիսի անձկություն մի ցանկացել, որքան պապին կենդանություն օրոք տեսնելը։ Այժմ անբացատրելի ու տարօրինակ ձևով տեսնում է նրան, երբ նա Եվրոպայում ղեռ ուսանող էր և որպես ոճրագործ՝ Թալևաթ փաշայի մարդասպան, կանգնած է բեռլինյան դատարանի առաջ։

— Դուք կանխում եք երգվյալների վճիռը, Թալևաթ փաշա, — սառնորեն ասում է Մեխիքյանը, — պարոն նախագահող դատավոր Լեմբերգը հենց նոր դատը հետաձգեց մինչև վաղը առավոտյան ժամը 9-ը։

Թալևաթ փաշան, սակայն, չի կարողանում կամ չի կամենում հանդարտվել։ Նրա համար արդեն ամեն ինչ պարզ է։

— Ցավում եմ, բայց պետք է ասեմ, որ գերմանացիները այս դիակն օգտագործում են, որպեսզի խուսափեն աշխարհամարտի արյունոտ իրադարձությունների իրենց պատասխանատվությունից։ Նրանք ուզում են իմ անունը կապել այն ժամանակվա ղեկավարին։ Եթե ոչ Թալևաթ փաշան, ապա մեկ ուրիշը պիտի կարգադրեր այն միջոցառումները, որոնք ուղղված էին մեր ներքին թշնամու տեղահանմանը։ Եվ այդ ամենը, ինչպես հայտնի է, կատարվել է Գերմանիայի բարձրաստիճան պետական մարմինների իմացությամբ։ Դավադրարար սպանված մեկը մեղադրական աթոռին՝ անշուշտ անօրինակ ղեկավար է Գերմանիայի արդարադատության պատմության մեջ, պարոնս։ Ես ևս որպես ժողովրդի մարդ, գործել եմ միմիայն իմ ժողովրդի հանձնարարությամբ և հանուն իմ ժողովրդի բարօրության ...

Որքան էլ անսպասելի, Մեխիքյանը գլխով հավանություն է տալիս, ապա պատասխանում է.

— Այնպես, ինչպես դուք էիք հասարակ հեռագրական ծառայող, այնպես էլ ոմն Ադոլֆ Այսմանն էր լոկ առևտրական մի ներկայացուցիչ, մինչև 1931 թ. գերմանական նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության չարքերն անցնելը։ Ինչպես Դուք Ձերն արեցիք Թուրքիայի հայերի նկատմամբ, այնպես էլ Այսմանը փաստորեն փորձեց իրագործել հրեաների հարցի վերջնական լուծումը՝ Եվրոպայի հրեաների բնաջնջումը։ Այսմանը ևս Երկրորդ աշխարհամար-

տի ավարտին փախուստի դիմելով՝ պատասխանատվությունից խուսափեց։

Թալևաթ փաշան բարձրացնում է մատանիներով զարդարված ձեռքերը։

— Անկախ այն բանից, որ չեմ կարող որոշել ինձ անձանցի պարոն Այսմանի (դատելով անունից՝ հավանաբար գերմանացի է) մեղքի չափը, քանի որ պատմողը դուք եք, պարոն, պետք է ենթադրեմ, որ ինչպես ինձ էր վիճակված, պարոն Այսմանի համար ևս գտնվել է մի վարձու հրեա մարդասպան։

Սողոմոն Մեխիքյանը մտածկոտ շարժում է կարճ կտրած մազերով գլուխը։ Փոքր-ինչ խորհելուց հետո ասում է.

— 1960 թ. Ադոլֆ Այսմանը, որպես չուրջ վեց միլիոն հրեաների կոտորածի գլխավոր պատասխանատու, Բուենոս Այրեսից առևանգվել է Իսրայել և Երուսաղեմի օրինական դատարանի կողմից մահվան դատապարտվել, ինչպես Դուք՝ Կոստանդնուպոլսում։

— Իսրայել, դա քաղաք է։

— Իսրայելը հիմնադրվել է որպես սուրբ երկիր աշխարհի բոլոր հրեաների համար։ Մայրաքաղաքն է Երուսաղեմը։ Եթե դա ձեզ որևէ բան ասում է ...

— Իսկ ինչու էք ինձ պատմում այդ ամենը, — կտրուկ արձագանքում է Թալևաթ փաշան ապագայից քաղված, իր համար անհասկանալի մեջբերումներին։

— Որովհետև իմ պապը ղեկավար պահին ձեռնոցով չէր։

— Ձեռնոց, — հարցնում է Թալևաթ փաշան չփոթահար։

— Լեհաստանում ծնված հրեա Փեթեր Թ. Մալքինը, այսպես էր կոչվում իսրայելական MOSSAD (Մոսսաթա) գաղտնի գործակալության հետախույզը, զրեթն իր բոլոր մերձավորներին կորցրել էր համակենտրոնացման ճամբարներում։ Հոգևոր հեղինակն Ադոլֆ Այսմանն էր։ Փեթեր Թ. Մալքինը մի գրքում գրում է, թե ինչպես 1960 թ. Բուենոս Այրեսում, երբ նա առևանգում էր միլիոնավոր մարդկանց իր զրասեղանից ղեկի մահն ուղարկող Այսմանին, նույն ինքը Ռիկարդո Քլեմենտին կալանավորման ժամանակ նրան մերկ ձեռքերով բռնելու գաղափարից խորշել է։ Ուստի նա գնել է ձեռնոց։ Հետագայում Մալքինը դա ձուլել է տվել բրոնզից։

Մեխիքյանը լուռ է, նա նայում է չուրջը, սակայն Թալևաթ փաշային չի տեսնում։ Կարծես նա անկացել է օդում։ Այդ պահին նրա ուշադրությունը գրավում է բարձրահասակ մի մարդ, որ կանգնած է աշխուժորեն զրուցող մի խմբի մեջ։ Երիտասարդ ամերիկացին շատ է

ափսոսում, որ այդ պահին Թալևաթ փաշան ներկա չէ: Այլսմանին Հիշատակելուց Հետո կարծես հրաշք կատարվեց: Մեկիքյանից մի քանի մետր Հետո կանգնած է Ռոբերթ Քեմփները: Նա 21 տարեկան է, ներկայումս իրավարանական բաժնի ուսանող: Հետագայում փաստաբան Քեմփները ճիշտ ժամանակին՝ 1933 թ., փախուստի է դիմելու՝ խուսափելով նացիստների ձերբակալումից, իսկ երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից Հետո, 1946-49 թթ., Նյուրնբերգյան դատավարություն ժամանակ զբաղեցնելու է ԱՄՆ-ի գլխավոր դատախազի տեղակալի պաշտոնը: Դեռ ավելին, 1961 թ. Իսրայելի պետությունը հրավիրելու է մինչ այդ արդեն աշխարհահռչակ դարձած միջազգային իրավաբանության մասնագետ Ռոբերթ Մ. Բ. Քեմփներին՝ ներկա գտնվելու Ադոլֆ Այլսմանի դատավարությանը ...

Նահանգային երրորդ դատարան, 6-րդ պատժախուց

Դատավարության երկրորդ օրը

Բեռլին, Շառլոթենբուրգ, Հունիսի 2, 1921 թ., 9 անց 15:

«Դի ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՑԱՅԹՈՒՆԳ: Դի ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՑԱՅԹՈՒՆԳ»: Զալցբուրգի բնակչության ավելի քան 99 տոկոսը կողմ է Գերմանիայի Հետ միավորման: Դի ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՑԱՅԹՈՒՆԳ: Սկսվել է Թալևաթ փաշայի սպանության դատավարությունը: Մանրամասնություններ նրան սպանող Հայազգի Սալոմոն Թեյլիդյանի մասին: Դի ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՑԱՅԹՈՒՆԳ: Գերմանիան պետք է վճարի օրական 110 միլիոն մարկ պատերազմական տուգանք վերանորոգումների համար: Դի ԴՅՈՉԵ ԹԱԳԵՍՑԱՅԹՈՒՆԳ (Գերմանական օրաթերթ):

20

Նախագահ.— Վերադառնում ենք դատավարությանը: Վճիռ կայացնելու համար անհրաժեշտ բոլոր անձինք ներկա են: Փաստաբերումը, որքանով որ անհրաժեշտ էր ելնելով ամբաստանագրի տվյալներից, սպառված է, ինչպես նաև կասեցված դատավարության մասնակիցների համապատասխան որոշման հիման վրա: Այսպիսով քանի որ ավարտված են փաստարկումները, ժամանակն է հրապարակելու իմ նախապատրաստած հարցերը.

1. Հանցավոր է ամբաստանյալ Սալոմոն Թեյլիդյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթենբուրգում մի մարդու՝ Թալևաթ փաշայի միտումնավոր սպանության համար: Սա չկանխամտածված սպանության հարցն է: Իսկ կանխամտածված սպանության հարցին, որ ձևակերպված է երկրորդ կետում, պետք է պատասխանել միայն, եթե առաջին հարցին տրվել է դրական պատասխան, հետևյալն է.

2. Արդյո՞ք ամբաստանյալը սպանությունը կատարել է կանխամտածված ձևով: Իսկ այժմ գալիս է երրորդ հարցը, որին պետք է պատասխանել միայն, եթե առաջին հարցին (չկանխամտածված սպանության) տրվել է դրական պատասխան, իսկ երկրորդին (կանխամտածված սպանության)՝ բացասական:

3. Կա՞ն մեղմացուցիչ հանգամանքներ: Այս հարցադրման համար լրացումներ պահանջվելու են: Եթե չեն պահանջվելու, ապա մեղադրական ճառի համար խոսքը տալիս եմ պարոն ավագ դատախազին:

Դատախազ Գոլմիք.— Պարոնայք երդվյալներ, տվյալ քրեական գործի իրավաբանական կողմը չէ, որ դրան տալիս է առանձին նշանակություն և բացատրում է այն հսկայական հետաքրքրությունը, որ դատարանի այս դահլիճի վրա է բեռնում ինչպես մեր երկրի, այնպես էլ արտասահմանի ուշադրությունը: Դեպքն իր հոգեբանական դրադապատճառներով մեզ ետ է տանում մինչև աշարհամարտի ժամանակները: Բացի դրանից, գոհ հանդիսացողի անձնավորությունն է, որ ավելի նշանակալից է դարձնում դեպքը, անանունների, անհայտների բազմությունից մի ձեռք է բարձրացել ու գետին տապալել մի մարդու, որ կերտել է իր երկրի ճակատագիրը և որպես գերմանացի ժողովրդի հավատարիմ դաշնակից քայլել է պատմության բարձունքներում: Սակայն, պարոնայք երդվյալներ, այս տպավորություններն ու վերհառնող ապրումները չպետք է մեզ՝ մեղադրող կողմին ու դատավորին, ստիպեն, որ լքենք դեպքի ու գործող անձի զուտ քրեաիրավական օրենքով ամրագրված նկատառումների նեղ ուղին: Չէ՞ որ իրավաբանական տեսակետից գործն այնքան էլ բարդ չէ: Կրակոցի նշանը լավ էր առնված, մահը վայրկենական էր, և կասկած չկա, որ ամբաստանյալը ցանկացել է նրա մահը: Նա գործել է կանխամտածված, չէ՞ որ ինքն էլ հայտարարեց, մինչև այսօր էլ գոհ է իր գործի հաջողության համար: Պարոնայք, ձերբակալված պահին ամբաստանյալի արած՝ շատ տեսակետից հետաքրքրական արտահայտությունը. «Գերմանիային վնաս չկա, ես հայ եմ, նա՛ թուրք» քրեական օրենսգրքի լեզվով չի կարող թարգմանվել: Այն հանգամանքը, որ և՛ սպանվածը, և՛ ամբաստանյալը, երկուսն էլ օտարերկրացի են, քրեաիրավական տեսակետից

բացարձակապես միևնույն է: Տարակույս չկա, որ այս արարքը քաղաքական բնույթ ունի: Ամբաստանյալի շարժառիթը քաղաքական ատելությունն է ու քաղաքական վրեժխնդրությունը: Կասկածից վեր է, որ տեղի են ունեցել սարսափելի դեպքեր, և որ հայ ժողովրդի նկատմամբ սարսափելի ոճիւր է գործվել, ինչպես որ կասկածից վեր է, որ ամբաստանյալի ընտանիքի հետ զարհուրելի բաներ են կատարվել: Նաև կասկածից վեր է, որ ամբաստանյալը, հենց հանձնի թալեաթ փաշայի, տեսել է այդ ճակատագրի հեղինակին, ըստ որում, նա նրա մեջ տեսել է ո՛չ միայն ներքին գործոց մախարարին, որը պաշտոնապես կրում է քաղաքական պատասխանատվություն այն բոլորի համար, ինչ կատարվում էր իր գերատեսչության մեջ, այլ մեկին, որ այդ ոճիւրների անձնական ու բարոյական հեղինակն է: Պարոնա՛յք, կասկածից դուրս է և վկաների ցուցմունքներով հաստատված, որ հայերն ու նրանց բարեկամները համոզված են, որ Թալեաթ փաշան է այդ արհավիրքների հեղինակը: Սակայն, պարոնա՛յք, սա հայերի ու նրանց բարեկամների կողմնակալ տեսակետն է, և շատ դյուրին կլինե՞ր առաջ այստեղ բերել վկաների մի ամբողջ շարք, որոնք կատարված իրադարձությունների մասին բոլորովին այլ կարծիք կարտահայտեին: Խոսել եմ գերմանացի շատ պարոնների հետ, որոնք շատ մոտ են կանգնած եղել Թուրքիայում կատարված դեպքերին, և նրանք բոլորովին այլ կարծիք են հայտնել:

Նախագահ (ընդհատելով).— Խնդրում եմ երկար կանգ չառնել մի բանի վրա, որը վկաների հարցաքննության առարկա չի եղել: Ուրիշների բերած փաստարկումների մեջբերումն այս գործին չի վերաբերում:

Դատախազ Գոլնիք (շարունակելով).— Այնուամենայնիվ ես դա կարող եմ օգտագործել, քանի որ այդ տարակարծությունները արտահայտվել են փորձագետ երկու պարոնների կարծիքներում: Թույլ տվեք մատնանշել, որ պարոն պրոֆեսոր, դ-ր Լեփսիուսի տեղեկությունները, ըստ իս ունեին այն թերությունը, որ իրադարձություններին վերագրեցին չափազանց մեծ ծրագրավորվածություն ու համակարգություն: Դժվար չէ նկատել, որ նրա եզրահանգումներն արված են ո՛չ թե տեղումտեղը՝ իրադարձությունների ժամանակ ձեռք բերված անձնական փորձից, այլ ավելի ուշ ստացված տեղեկություններից: Այդ իսկ պատճառով կարծում եմ, որ իրավացի կլինեմ, եթե ավելի արժևորեմ երկրորդ փորձագետի՝ Լիման ֆոն Չանդերսի հիմնավորումները: Նա այստեղ հստակորեն գատորոշեց, որ մախ՝ Կոստանդնուպոլսի կառավարությունը, պետական ու ռազմական անվտանգությունից ելնելով, անհրաժեշտ համարեց տեղահանություն կազմակերպել, և երկրորդ՝ որ հարկ է դրամից

առանձնացնել իրագործման եղանակը: Այդ հարցում ինձ չեն կարող մոլորեցնել փաստաթղթերը, որոնք իբրև թե մախապես գոյություն են ունեցել: Ես՝ որպես դատախազ, գիտեմ, օրինակ, թե ինչպես մեզանում հեղափոխական իրարանցման մեջ լույս աշխարհ եկան ճիշտ այդ կարգի գոյություններ ու փաստաթղթեր՝ հայտնի մարդկանց ստորագրություններով, որոնց մասին հետագայում հայտարարվեց, որ կեղծված են (հմտ. հավելված, էջ 133 և հաջորդներ): Ինձ չի կարող մոլորեցնել նաև Կոստանդնուպոլսում Թալեաթ փաշայի դեմ կայացված դատավճիռը: Չգիտեմ, թե այնտեղ արդյոք բացահայտվել է օբյեկտիվ ճշմարտությունը: Հմարավոր է, որ բացահայտվել է: Մյուս կողմից, սակայն, չպետք է մոռանա՞ք կյանքի փորձը, երբ քաղաքական հին կարգի փլուզումից հետո հին հերոսները նորի հանցագործներն են դառնում: Բերված վկայությունները չտվեցին մվազագույն ապացույցն այն մասին, որ Թալեաթ փաշան եղել է այդ ոճրագործությունների բարոյական հեղինակը ...

21

— Այս տրամաբանությունը Ձեզ դուր է գալիս, այնպես չէ՞, Թալեաթ փաշա:

Մեկիքյանին ակնհայտ է խոսակցի հոգևվիճակը: Բարձր դասնե՛րբին գործոց նախկին նախարարի ղեմքն ամբողջապես ճառագայթում է:

— Փորձը սովորեցնում է, — թիկնեղ մարդը միտքն ավելի կենտրոնացնելու նպատակով փակում է աչքերն ու կրկնում դատախազ պարոն Գոլնիքի վերջին խոսքերը, — քաղաքական հին կարգի փլուզումից հետո հին հերոսները նորի հանցագործներն են դառնում: Ուստի, միանգամայն համաձայն եմ պարոն դատախազ Գոլնիքի հետ, որ բերված վկայությունները չեն տվել նվազագույն ապացույց, որ Թալեաթ փաշան եղել է այդ ոճրագործությունների բարոյական հեղինակը ...

— Սա բառ առ բառ Գոլնիքի ասածն էր: Զարմանալի հիշողություն ունե՞ք, Թալեաթ փաշա, — ասում է երիտասարդ գիտնականը՝ չթաքցնելով ապշանքը:

Թալեաթ փաշան չփութ չփութ է կզակը:

— Ափսո՛ս, որ միայն հիմա եմ լսում այսպիսի խոսքեր: Հիմա, որ արդեն ուշ է:

— Հիշո՞ւմ եք, թե ինչ ասաց գրող Արամ Անտոնյանը: Հիշո՞ւմ եք Հեռագրերի բնօրինակները՝ ձեր կողմից ստորագրված:

— Ամբողջը կեղծիք է,— բացականչում է Թալևաթ փաշան գրգռված,— նույնիսկ պարոն առաջին կարգի դատախազը Հենց նոր դա հաստատեց: Բայց սա հատուկ է Ձեր նմաններին, պարոն, որոնք որպես սկզբունք չեն լսում, երբ իմ օգտին խոսող փաստեր են բերվում:

— Ձեր ստորագրությունները, չլինի թե՞ դրանք էլ են կեղծված: Կցանկանայի՞ք երդվյալ փորձագետի միջոցով կատարել ձևագրի համեմատություն, Թալևաթ փաշա: Դուք, որ այդքան շատ վստահում եք գերմանացի պաշտոնյաների ունակություններին:

Ձեռքի տիրական շարժումով Թալևաթ փաշան ընդհատում է երիտասարդի խոսքը:

— Վերջապես լռե՛ք, պարոն: Ես ուզում եմ գնալ ու հետևել դատախազի չափազանց խելացի դատողություններին:

Մեկիքյանը բերանը բացում է պատասխանելու համար.

— Լռե՛ք վերջապես, պարոն: Ինչ ասես կտայի, որ ականջներս ազատի Ձեր անվերջ մեղադրանքներից:

22

Դատախազ Գուլնիք.— Այժմ վերադառնամք բուն դեպքին: Չեզ համար պարզաբանել էի, որ ամբաստանյալին սպանության մղող շարժառիթը վրեժխնդրությունն էր: Պարոնայք, դա անշուշտ անազնիվ շարժառիթ չէ: Դա մի շարժառիթ է, որ մարդկայնորեն հասկանալի է և պիտի հասկացվի, քանի դեռ կան մարդիկ, որոնք ի վիճակի են առնել և սիրել: Եթե հիմա շարունակեն այն հարցով, թե ամբաստանյալը միտումնավոր է գործել, ապա հենց բուն այդ շարժառիթից կհետևի, որ դա այդպես էլ եղել է: Պարոնայք, այս բոլոր հանգամանքները մեզ պարտադիր կարգով տանում են այն բանին, որ կարող ենք ասել՝ արարքը կատարվել է միանգամայն սառնասրտորեն, մտածված ու սթափ վիճակում: Ուստի, կարծում եմ, որ պետք է միանա՞նք այն պարոնայք փորձագետներին, որոնք մերժեցին 51-րդ հոդվածի կիրառելիությունը: Եվ վերջապես, պարոնայք, ըստ մինչ այժմ գործող օրենքի՝ այն հանգամանքները, որոնք այստեղ մեծապես ամբաստանյալի օգտին են խոսում, վստահորեն ամբողջովին հաշվի կառնվեն ներման ատյանում: Ուստի, պարոնայք երդվյալներ, առաջարկում եմ Չեզ ուղղված հարցերին պատասխանել կանխամտածված սպանության համար մեղադրական դատավճիռ կայացնելու իմաստով:

82

Նախագահ.— Թույլ տվեք պարոն քարգմանչին խնդրել, որ ամբաստանյալին հաղորդի պարոն դատախազի՝ երդվյալներին արած առաջարկը, այն է՝ նրան հանցավոր ճանաչել կանխամտածված սպանություն կատարելու համար (այդպես էլ արվում է):

Պաշտպան Ֆոն Գորդոն.— Պարոնայք երդվյալներ, պարոն դատախազը Չեզ հայտնեց, որ եթե նույնիսկ Դուք այստեղ ամբաստանյալ Թեյլիդյանին սպանության համար հանցավոր ճանաչեք և դրանով իսկ նրան մահվան դատապարտեք, վատ բան արած չեք լինի, քանի որ Գերմանիայի նախագահը նրան անպատճառ ներում կշնորհի: Սա, իհարկե, այս ատյանում Չեզ վրա ազդելու ընդունելի ձև չէ: Այստեղ պետք է հռչակվի իրավունքը, ո՛չ թե մատնանշվի ներումը: Ուրախ եմ պետք է հռչակվի պարոն ավագ դատախազի, ողջունելու որոշ հանձին մեծապատիվ պարոն ավագ դատախազի, Ի դեպ, ո՛չ թե Թեյլիդյանի, այլ Թալես փաշայի պաշտպանի, որ, ցավոք, հենվում է միայն այն փաստերի վրա, որոնք նրան զեկուցել կամ պատմել են տարբեր պարոններ: Պարոնայք, այդ հարցում ես նրա հետևորդներից չեմ, ես գիտակցաբար մերժում եմ նման մոտեցումը: Այստեղ ունեն հեռագրերի մի ամբողջ զինարան (հմտ. հավելված, էջ 133 և հաջորդներ), և ունեն մի վկա (հմտ. հավելված, էջ 132 և շարունակությունը), որն ահա նստած է այնտեղ և ասում է. «Այդ հեռագրերը վավերական են, ես եմ դրանք ձեռք բերել»: Բավական է այն պարզ իրողությունը, որ մի քանի ամսվա ընթացքում 1,8 միլիոն հայերից անվիճելիորեն տեղահանվել է 1,4 միլիոնը, որից մեկ միլիոնը սպանվել է աքսորի ճանապարհին: Խնդրեմ, դատեք ինքներդ, արդյոք դա հնարավոր էր առանց վերևից եկող կանոնավոր ղեկավարության: Մի՞թե թուրքական կառավարությունն իսկապես այնքան անզոր է եղել, որ դրա դեմ ոչինչ չի կարողացել անել: Հավատո՞ւմ եք դրան, ուրեմն ասացե՛ք՝ այո՛: Ես դրան «այո» չեմ կարող ասել: Այդ ժամանակամիջոցին ահա՝ մի դեպք է պատահում, որն ի գործ էր շանքի պես հարվածելու: Դա Հարդենբերգ փողոցում հանդիպումն էր թուրքական երեք պարոնների հետ, որոնցից երկուսն իրենց մեջտեղից քայլող մարդուն «փաշայով» էին դիմում: Երևույթը գրավում է նրա ուշադրությունը, և ավելի մոտիկից դիտելով մարդուն՝ ճանաչում է նրան ըստ լուսանկարի ու հաստատ համոզվում: Հետաքրքիր է, սակայն, որ նա այդ դեպքի մասին ոչ մեկին ոչինչ չի հաղորդել: Չի ուզեցել ո՛չ որի հուզում պատճառել, նման բաների մասին խոսելու պահանջ էլ չի ունեցել: Հանդիպումն ինքնին նրան չի մղել Թալեսին սպանելու որոշման. այդ ուղղությամբ նա ոչինչ չի ձեռնարկել: Ծառունակել է ապրել առաջվա պես, մինչև դեպքից 5-6 շաբաթ անց հանկարծ երազ է տեսել,

83

մի տեսիլք, ֆիզիկապես գրեթե ցնորական մի պատկեր, թե ինչպես այնտեղ փափած է մոր դիակը, թե ինչպես մայրը բարձրանում է տեղից, և թե ինչպես ինքը հաղորդում է մորը. «Ես տեսա Թալեաթին»: Եվ մայրը պատասխանում է. «Դու տեսար Թալեաթի՞ն և չլուծեցիր հորդ, քույրերիդ ու եղբայրներիդ վրեժը: Դու այլևս իմ որդին չես»: Սա այն վայրկյանն է, երբ նա հետևյալ զգացողությունն է ունեցել. «Այստեղ ես պետք է գործեն, ես պետք է կրկին իմ մոր որդին լինեմ, որ նա ինձ չվանի, երբ ես երկինք՝ նրա մոտ գնամ: Ես պետք է կրկին նրա գրկում տեղ գրավեմ»: Այսպես է, որ այս երազը փոխանցվել է արթուն վիճակի, ինչպես բժիշկներն արտահայտվեցին: Ուստի կարևոր չէ, թե երբ է ընդունվել որոշումը: Ուրեմն կանխամտածվածության հարցն ընդհանրապես որոշելիս մենք պետք է կշռադատենք՝ այն կա՞ր սպանության պահին, թե ամբաստանյալի համար դա եղել է կրքերի, զգացմունքների ու մտապատկերների փոթորիկ, կամ սառը դատողություն: Դրա պատասխանը բնավ չեմ ուզում տալ: Կարծում եմ, որ այն առկա է հենց գործի բնույթի մեջ: Այստեղ բարեխղճությամբ պետք է արծարծել նաև կանխամտածվածության հարցը, թեև իմ մեջ դրան դիմադրող ինչ-որ բան կա: Որովհետև մենք՝ պաշտպաններս, ամբողջ սրտով, կատարյալ համոզվածությամբ պիտի Ձեզ խնդրենք ժխտական պատասխան տալ «հանցավորության» հարցին: Կարծո՞ւմ եք, թե կարող եք համոզված կերպով ասել, որ ամբաստանյալն այն պահին, երբ առաջին անգամ Թալեաթ փաշային ներքևում տեսավ տնից դուրս գալիս, վայրկենական որոշում ընդունեց, վերցրեց ճամպրուկից ատրճառակը, ցած վազեց ու կրակեց նրա վրա, այդ պահին ի վիճակի՞ էր հավաքել իր բոլոր հոգեկան ուժերը՝ վերջնական որոշում կայացնելու: Թե՞ դա մեռած մայրը չէր, զարհուրելի մտապատկերները չէին, իր խռտամզված ժողովրդի մասին հիշողություններն ու մնացած ամեն բան, ինչ նրա գլխում պտույտ էր գալիս, որ զենքը ձեռքն առավ: Անհնար եմ համարում, որ որևէ մեկը հակառակը պնդի: Մյուս կողմից, ցավալի է, նաև տե՛ս, որ գերմանական հողում մեկը հյուրընկալվում է և ահա այստեղ սպանվում: Մեր ժամանակներում, երբ ամենուր պատերազմ է, երբ այսօր էլ շարունակվում է գոյամարտը հայերի ու թուրքերի միջև և ամենուրեք արյուն է հոսում, մարդ նման բաների հետ ի վերջո կհաշտվի: Մարդ, համենայն դեպս, այսպես կմայի հարցին: Թալեաթի կառավարության մեղքով առնվազն մեկ միլիոն հայերի՝ երեխաների, ծերերի, կանանց ու մարտունակ տղամարդկանց արյան ծով է հոսել: Եթե այդ ամենին Հարդենբերգ փողոցում ավելացել է մի կաթիլ, պետք է մեզ դրանով մխիթարենք, որ դա մեր ճակատագիրն է, քանի որ մենք ապրում ենք

արյունոտ ահավոր ժամանակներում: Սակայն ավելի ահավոր կլինեք, եթե գերմանական դատարանը ամօրինակ ծանր փորձություններով անցած այս մարդու ճակատագրին ավելացներ սառնորեն դատող արդարամտության վիրավորանքը ևս:

23

Թալեաթ փաշան կամ Սալի Ալի բեյը, ինչպես Բեռլինում կոչվում է իր երկրից փախած մարդը, զայրացած ձևերն իրար է զարկում:

— Ես դեռ ինչքա՞ն պետք է Հանդուրժեմ փաստերի այս աղավաղումը:

Սողոմոն Մևիթյանը ԹափաՀարում է զլուլսր:

— Պաշտպան Ֆոն Գորդոնը, անշուշտ, փաստեր աղավաղողներից չէ, Թալեաթ փաշա: Եվ եթե այստեղ խոստում է մեկ միլիոն Հայ զոհների մասին, ապա ըստ ժամանակակից Հետազոտությունների այդ թիվն ավելացել է նվազագույնը կես միլիոնով:

— Գլուխս նորից մի՛ տարեք ապագայից բերված Ձեր դատարկախոսություններով, — Հեզնում է Թալեաթ փաշան, — ըստ ժամանակակից Հետազոտությունների ավելացել է կես միլիոնո՞վ, — Թե՛ր փրփրոտ նշույնները արծաթի պես փայլվում են օդում, երբ մարդը բացականչում է: — Ամբողջը դավադրություն է: Գերմանացիները ուզում են միայն Հիմա և այստեղ իրենց պատիվը փրկել:

Մևիթյանը մնում է արտաքուստ Հանգիստ: Սակայն բերանի անկյունները ջղաձգվում են, երբ նա կամացուկ պատասխանում է.

— Իսկ ինչպե՞ս կրացատրեք այն փաստը, որ Թուրքական ինչ-որ կառավարություն զոհների թիվը պաշտոնապես ճանաչել է 52.756:

— Դա ինձ Հայտնի չէ: Եթե մի ինչ-որ սրիկա, որը մեր Քեմալից Հետո իշխանության զլուխ անցնելով՝ այդպես է ասել, մեղ՝ երիտ-թուրքերիս մասին, պարո՛ն, այժմ ամեն ինչ կարելի է ասել: Իսկ այն սխրանքի Համար, որ Թուրքիան մեկընդմիջտ ազատել ենք կաշառակեր սուլթանից, մեզ ո՞չ ոք չի փառարանում:

— Քեմալ Աթաթուրքին Հաջորդող կառավարությունը չէր: Բացի դրանից, ինքն էլ 1960 թ. արդեն քսան տարի էր, ինչ մեռած էր:

— Ի՞նչ նշանակություն ունի այսօր ինձ Համար 1960 թվականը: Ի՞նչ իմանամ, թե քառասուն տարի անց Թուրքիայում ո՞վ է կանգնած իշխանության զլուխը: Այնուամենայնիվ պաշտպանի բերած այդ տվյալները կարող են Հավաստի լինել: Այո՛, այդ թիվը ևս էլ եմ Հնարավոր Համարում. բնակչության տարբեր ցեղերի միջև ճշտապես գո-

յատևող արյունոտ կռիվների արդյունքն է դա, օրինակ, ավազակա-
րարո քրդերի հարձակումները հայերի վրա: Ինչքան զիտեմ, պարոն,
այսպես կոչված քրիստոնյաները ևս իրար հետ միշտ չէ, որ խաղաղ
են ապրել:

Այս անգամ Սողոմոն Մելիքյանն էր, որ բացահայտ այդ ստերից
հոգնած՝ ձեռքի վանողական շարժումով հեռանում է խոսակցից ու
զենում վերստին կենտրոնանալու դատավարություն ընթացքի վրա:

24

Պաշտպան Վերքառեր.— Պարոնա՛յք երդվյալներ, Չեզ տրվելու է
հարցաքերթիկ, որը կտանք ձեզ հետ: Դրա մեջ մախ հարց է տրվում
սպանության մասին: Թե այդ հարցին «այո» կամ «ոչ» կպատասխանեք,
այդ է այս դատավարության առարկան: Այն մասին, որ Դուք կամ-
խամտածվածության հարցին ժխտական պատասխան եք տալու, դրա
մասին կարիք չունեմ խոսելու: Ես միայն այն մասին եմ խոսելու, թե
սպանության վերաբերյալ հարցին Դուք «այո», թե «ոչ» պատասխան
եք տալու: Հարցաքերթիկն ինքը վստահորեն հուշում է «ոչ» պատաս-
խանը, քանի որ այնտեղ հարցն այնպես չի դրված, թե «ամբաստանյալը
սպանե՞լ է Թալեաթ փաշային», այլ «ամբաստանյալը հանցավո՞ր է
Թալեաթ փաշային սպանելու գործում»: Ըստ մեր գերմանական օրենքի
Դուք պարտավոր եք ամբաստանյալին ազատ արձակել, և այդ դեպ-
քում այն, ինչ յուրաքանչյուր մարդու սրտի զգացումն է, այստեղ պա-
տահարար նույնն է, ինչ որ մեր գերմանական օրենքն է պահանջում:
Արդեն շեշտվել է, որ ըստ 51-րդ հոդվածի առաջին կետի, «պատժելի
արարք առկա չէ այն դեպքում, եթե գործող անձը դեպքի պահին եղել է
անգիտակից վիճակում» և ապա բոլորովին առանձին նախադասու-
թյամբ՝ «կամ եթե նա գործել է մտավոր գործունեության հիվանդագին
խանգարման պահին»: Ես կասեի՝ ներկա պարագան արդարացնում է ոչ
թե մեկ, այլ երկու ազատ արձակումներ, այնքա՛ն ցայտուն ու այնքա՛ն
պարզորոշ են այս երկու դեպքերը երևան գալիս 51-րդ հոդվածի այդ
երկու կետերում: Վկայակոչելով Բարձրագույն ատյանի օրենսդրությու-
նը՝ Օլսհաուզենի քրեական օրենսգիրքն ասում է (5-րդ հրատ., 1897 թ.,
հ. 1-ին, էջ 186, ծմբ. 10). «Եթե անմեղսագիտությունը որոշակիորեն ըն-
դունված է որպես պատիժը բացառելու հիմք, ապա այդ դեպքում այլևս
բավական չէ դիտավորության ընդհանուր հաստատումը, այլ անհրա-
ժեշտ է դրա հիմնավորումը: Անհրաժեշտ է պարզորոշ հաստատել, որ
գործող անձը դեպքի պահին չի եղել 51-րդ հոդվածում նշված վիճակ-
ներից և ոչ մեկում»: Ուրեմն պետք է դրականորեն բացահայտվի, որ

այդ խանգարիչ ազդեցությունները գոյություն չեն ունեցել: Նվազագույն
տարակույսի դեպքում, թե դրանք գոյություն են ունեցել, ամբաստան-
յալը պետք է ազատ արձակվի: Եթե, ուրեմն, Դուք այժմ դատավարու-
թյունից ելնելով՝ կասկածներ ունեք, որ ամբաստանյալը 1921 թ. մարտի
15-ին ժամը 11-ին զնդակն արձակելու պահին ազատ կամքի տեր էր թե
ոչ, պետք է ազատ արձակեք նրան: Դուք լսեցիք նաև, որ Թալեաթի
նկատմամբ մահավճիռ է արձակված եղել: Դատավճիռներն ընդհան-
րապես կամ ճանաչվում են կամ չեն ճանաչվում: Եթե մենք ճանաչենք
ուրիշ դատարանի վճիռները, ապա չենք կարող պահանջել, որ, օրինակ,
մեր վճիռն էլ ճանաչվի: Ես նվազագույն տարակուսամբ չունեմ, որ այն
բարձրաստիճան ու կրթված դատավորները, որոնք մամրակրկիտ
քննությունից հետո վճիռ են կայացրել Կոստանդնուպոլսի ոճրագործ-
ների վերաբերյալ, ճիշտ դատավճիռ են գտել: Մահվան այդ դատա-
վճիռը, սակայն, ուրույն կերպով է ազդում հայի վրա: Նույնիսկ ամե-
նաարդարամիտ ու ճշմարտախոհ հայը կմտածի. «Չէ՞ որ այս մարդը
մահվան է դատապարտվել, ուրեմն նա այդ հանցագործությունները
կատարել է և արժանի է մահապատժի»: Էնվերի ու Թալեաթի նման
անձիք Գերմանիայում ապրել են կեղծ անուններով: Ասվեց, որ նրանք
եղել են Գերմանիայի «հյուրերը»: Ես դա վճռականորեն պետք է վի-
ճարկեմ: Չեմ հավատում, որ Գերմանիայի կառավարությունը թույլ պի-
տի տար, որ իրենց երկրից փախած նման ոճրագործներ որպես «հյուր»
և կեղծ անուններով թաքնված մնային այստեղ: Ասվեց նաև, որ այստեղ
սպանվել է «Գերմանիայի դաշնակիցներից» մեկը: Դա ևս ճիշտ չէ: Թա-
լեաթն ու իր կոմիտեն երբեմնի պրոսական ու գերմանական զինվո-
րական կառավարության դաշնակիցն էին: Գերման ժողովրդի դաշնա-
կիցը այս մարդիկ երբեք չեն եղել: Թալեաթ փաշան անհատապես կա-
րող էր շիտակ մարդ եղած լինել, սակայն նա ռազմամուլների խորհրդի
անդամ էր, իսկ ռազմամուլը այն է, ինչ իրավունքի հակամիջն է: Մի
ամբողջ ժողովրդի տեղահանելու հրամանը ամենահերշտավոր բանն է, որ
կարող էր ծնվել ռազմամուլի ուղեղում: Եթե, ինչպես այստեղ շեշտվեց,
երիտթուրքերի կոմիտեն հանդգնած է եղել, որ լավ ուստիկաններ այլևս
չկան, և որ միայն խուժանն է մնացել որպես ուստիկան, այդ դեպքում
կոմիտեն տեղահանության հրամանը տալու իրավունք չունեք: Իսկ եթե
այնուամենայնիվ այդ հրամանը տվել է և այդ գործը նման մարդկանց
է վստահել, ապա հետևանքների համար ինքն է պատասխանատու:
Մտածեք նաև այն մասին, պարոնա՛յք, որ մարդկության հայացքն ուղղ-
ված է Չեր վճռին, որ արդարությունը՝ սերտ միաբանությամբ մարդկանց
զգացմունքների հետ, Չեզ է սպասում: Ասացե՛ք պարզապես. «Նա մե-
ղավոր չէ՞»: Մնացածը մեր գործը չէ:

Թալևաթ փաշան ինքն իրենից երբեք այսպես դուրս չէր եկել:

— Մնացածը մեր գործը չէ՞: Այդ հայը սպանեց ինձ, իսկ մնացածը մեր գործը չէ՞: Բայց ... ահա՛ թե ովքեր են զերմանացիները:

— Այդպես չի կարելի խոսել, Թալևաթ փաշա, — առարկում է Մե-
լիքյանը:

— Դատախազին, իհարկե, բացատրում եմ, — տեղի է տալիս ներքին
գործոց նախկին նախարարը:

— Բանը ճիշտ այնպես է, ինչպես քիչ առաջ պարոն պաշտպան
Վերթաուերն ասաց. Թալևաթ փաշայի նման զազանարարո մարդիկ
չկան, և ո՛չ թե թուրք ժողովուրդը, որ հայերին ոչնչացրին:

Փոքր դադարից հետո, որի ընթացքում խոսակիցը չի հակաճա-
ռում, Մելիքյանն ավելացնում է. — Այստեղ ներկա գտնվողներից կամ
մեզնից հետո ծնվածներից ոչ մեկին իրավունք չի վերապահված ա-
սելու, որ բոլոր թուրքերը Թալևաթ փաշայի նման են, կամ բոլոր հա-
յերը ամբաստանյալի նման են:

— Ինչպիսի՜ անպատկառություն՝ ինձ Ձեր ազգականին, հայազգի
այդ նենգ մարդասպանին, հավասարեցնելու փորձը, — մոթմոթում է
նկատելիորեն խոցված Թալևաթ փաշան:

Երիտասարդը, բթամատով ուսի վրայով երևակայական ինչ-որ
փողոցի կողմը ցույց տալով, ասում է.

— Մի քանի օր առաջ զբաղմունքում անհետկործ Բայց զգայացունց
մի զրբույկ հայտնաբերեցի ...

— Հոգնած եմ, պարոն:

Սակայն Մելիքյանը տեղի չի տալիս: Եվ կարծես երկնային հրաշ-
քով փոքրիկ զրբույկն անմիջապես հայտնվում է նրա ձեռքերում:

— Այնուամենայնիվ լսե՛ք: Վստահորեն Ձեզ դուր կգա այս զրբույկի
մեջ գրվածը: Այն վերնագրված է այսպես. «Թալևաթ փաշայի սպա-
նություն զաղտնիքը» և լավ էլ վաճառվում է, ինչպես զրավաճառն
ինձ՝ իմ հարցուփորձի վրա տեղեկացրեց:

— Ինչ մի մեծ զաղտնիք կա այդտեղ, — անփույթ ասում է Թա-
լևաթ փաշան, — մարդասպանը Հարդենբերգ փողոցում ինձ քոսոտ
չան պես ...

Մարտի 15-ի կեսօրից առաջ տեղի ունեցած իր անսպասելի մահ-
վան մասին սարսափելի հիշողությունը կարծես սասանում է այդ
ուժեղ մարդուն: Արցունքախեղ ձայնով նա ավարտում է խոսքը. —
Բաց փողոցում, պարոն: Օրը ցերեկո՛վ:

— Ձեր հոգեզեկան վիճակը անմիջապես կրարելավվի, Թալևաթ
փաշա, եթե լսեք, թե ինչ է գրված այս զրբույկի մի հատվածում:
Կարդում եմ. «Երիտասարդ հայը, որն անձնատուր եղավ որպես
Թալևաթ փաշայի սպանող, — Մելիքյանն ընդհատում է ընթերցա-
նությունը և զննող հայացքով շրջանակի վրայով զննում է խո-
սակցին, — այստեղ ուրեմն ակնարկվում է, թե դրա ետևում կանգնած
է ինչ-որ օտարազգի հզոր պետություն: Սակայն շարունակեմ մեջ-
բերումը. «... նա միայն գործիք է եղել բարբարոս այն կատաղության,
որը հատուկ է նրա ցեղին: Առանց մտածելու և առանց գիտակցելու,
թե ինչ է անում: Թուրքերի կողմից իր ծնողների տարագրման նրա
սրտաշարժ պատմության նպատակը դատավորների համակրանքը
չաճելն է ...»:

Գունաթափ այդ մարդու ուժերը հանկարծ կարծես վերածնվում
են: Երկու ձեռքերի բթամատն ու ցուցամատը արագ-արագ ոլորում
են բեղերի ծայրերը: Ապա Թալևաթ փաշան պահանջում է.

— Ապա մի ցո՛ւյց տվե՛ք՝ տեսնեմ: Իսկապե՞ս այդպես է գրված: Մեզ
նմանները երբեք չպետք է վստահեն Ձեր կարգի մարդկանց:

Պաշտպան Նիմայեթ. — Պարոնայք երդվյալներ, մենք միմիայն մեկ
հարցի պիտի պատասխանենք, որովհետև միայն այս մեկը առաջին
հարցն է, որ նախ կանգնած է մեր առաջ: Արդյոք Սալոմոն Թեյլիդյանը
հանցավո՞ր է սպանության համար: Պե՞տք է մա իր գլուխը դնի կա-
ռափնարանի կոճղին ու քավի մարտի 15-ին գործած մեղքը: Ես կասկած
չունեմ, որ դեպքի կատարման պահին, որ միակ խնդրո առարկան է,
կանխամտածվածություն չի եղել, թեկուզ և նախապես նրա գլխում առ-
կա լինեին ամենամանրակրկիտ խորհրդածություններ: Պարբերությու-
նը, որի հիման վրա կայացնելու եք Ձեր վճիռը, ասում է. «Ով դիտա-
վորյալ մարդ է սպանում և այն կատարում է կանխամտածված, մար-
դասպանության համար դատապարտվում է մահվան»: Բոլորը համա-
ձայն են, որ պատժելիության համար ամենուրեք անհրաժեշտ է անօրի-
նականություն: Սակայն անօրինականության անհրաժեշտության կող-
քին, եթե ճիշտ մտածենք, գոյություն ունի նաև անօրինականության
գիտակցականության անհրաժեշտությունը: Որ ամբաստանյալը փաս-
տորեն գործել է ոչ թե օրենքի համաձայն, այլ օրենքին հակառակ, գուցե
առաջին հայացքից կասկածից վեր թվա, սակայն այսուհանդերձ բոլո-
րովին կասկածից վեր չէ: Որովհետև բնավ կասկածից վեր չէ, քանի որ

դեպքը պատահած ժամանակ թուրքերն ու հայերը իրար դեմ պատերազմական վիճակում էին գտնվում, ուրեմն միջազգային իրավունքի տեսակետից թշնամիներ էին համարվում: Այստեղ կարևոր է, որ տվյալ դեպքում ամբաստանյալի համար անօրինականության գիտակցությունը հարաբերականորեն ազգայնացված բնույթ ունի: Արևելքի ժողովուրդների համար գործողության օրինականության կամ անօրինականության մասին գիտակցականությունը բոլորովին այլ է, քան մեզ համար: Լսեցի՞մք, թե ինչպես ամբաստանյալը պարոն մախագահի հարցին, թե նա իրեն հանցավոր ճանաչո՞ւմ է, պատասխանեց «ո՛չ», իսկ երբ պարոն մախագահը նրան հարցրեց՝ «ինչո՞ւ Չեզ հանցավոր չեք ճանաչում», ամբաստանյալն ասաց. «Խիղճս հանգիստ է»: Նրա համար բարոյական և իրավական ճշտությունը նույնաբժեք է: Նա չգիտե, չի կարող պատկերացնել, որ բարոյական ճիշտը կարող է իրավաբանորեն սխալ լինել: Նա չի կարող պատկերացնել, որ բարոյական լավը նրան մահապարտ կարող է դարձնել: Երբ ես մարտի 16-ին կարդացի Հարդենբերգ փողոցում կատարվածի մասին, աչքիս առաջ երեք տեսարան կանգնեց, որոնցից այլևս չկարողացա ազատվել: 1896 թ. օգոստոսի 26-ին, երբ հայերը խռովության մի փորձ էին մախապատրաստել, և երբ այդ մասին ոստիկանությունը մախագոզյացրել էր թուրքական կառավարությանը, վերջինս, հատկապես սուլթան Աբդուլ Համիդը, ոչինչ չարեց խռովությունը կանխելու համար, մի քան, որ մեծ դյուրությամբ իրագործելի էր. դրա փոխարեն խռովությունը ողջունվեց: Կազմակերպվեցին մահակներով զինված խմբեր, որոնց հրամայված էր սպանել յուրաքանչյուր հայի, որին նրանք օգոստոսի 26-ի կեսօրից սկսյալ կտեսնեին փողոցում: Ինձ պատմել են, որ հայերին սպանել են ծնկաչոք վիճակում, գլուխները խոնարհած և ձեռքերը ադոթքի համար երկինք պարզած: Այն ժամանակ այս ձևով մահացածներից 90 տոկոսը ունեցել է գլխի այդ վերքը: Երկրորդ՝ ինչպե՞ս է 1908 թ. Թալեաթ փաշան իշխանության գլուխ անցել: Նա իր մի քանի բարեկամների, քաղաքական գործընկերների հետ զնացել է մախարարության մեծ վեզիրի (Եպարքոս) մոտ, որն իրեն սպասելիս է եղել: Վերջինս մի ծխախոտ է վառել և ձեռքերը գրպանը դնելով ասել. «Այդ ի՞նչ եք անում, չգիտե՞ք, որ դա մեզ դուր չի գալիս»: Նույն պահին լսվել է հրացանի կրակոց, և նա, որ ուզում էր Թալեաթ փաշային հեռացնել, անշունչ գետին է տապալվել կոկորդից զարկված: Եվ վերջապես երրորդ՝ մարտի 15-ի մեզ բոլորիս հայտնի տեսարանը: Կարող եմք սրան դիմադրել, ինչքան էլ որ ուզենանք, սակայն այս դատավարությունը նման չէ մյուսներին: Այն ինքնին դուրս է գալիս դատարանի այս դահլիճի շրջանակներից և ստիպում մեզ հա-

յացքն ուղղել հեռավոր առնչությունների վրա ու փորձել հասկանալ այլ ժողովուրդներին, այլ մարդկանց, այլ հանգամանքներ ու արդար լինել նրանց նկատմամբ: Մենք ստիպված ենք կիրառել նահանգային 3-րդ դատարանի և երդվյալների այս դատարանի իրավաբանական փորձը՝ իրավունքի էության ու մարդկության խնդիրների համակողմանի լուսաբանված իմացության և փոխկապակցվածության իմաստով: Եթե այդպես վարվենք, ապա չեմ կարծում, որ Դուք Սալոմոն Թեյլրյանին սպանության համար հանցավոր ճանաչեք: Եթե այդ անեք, այն ժամանակ, կարծում եմ, գիտեք, թե ինչ կպատահի. այն ժամանակ նա իր ներքին վստահությամբ, անսահման մաքուր խղճով, վեհ մտայնությամբ, չուզեց ավելորդ մեկ բառ անգամ ասել, որ իր հոգու անլուր մաքրությամբ, երբ նրան հարկադրում էին խոսել, հայտարարեց. «Չեմ ուզում խոսել, չեմ ուզում այդ ամենը մեկ անգամ ևս վերապրել, ավելի լավ է ամմի-ջապես տեղում մեռնեմ»: Նա այդ ասաց առանց որևէ հուզմունքի, իսկ ես կարծում եմ, որ նա հիմա էլ կասի. «Ի՞նչ արած, այդ դեպքում ես կմեռնեմ»: Նա իր պատանի գլուխը, մարտիրոսի իր գլուխը կոնի կոճղին, մայրը նրան կհայտնվի ու նրան օգնության ձեռք կմեկնի, և նա կմեռնի երանելի մահով: Քիչ է մնում՝ մարդ այդ բանը ցանկանա: Նրան ազատ արձակելով՝ ծնողները, եղբայրներն ու քույրերը չեն կենդանանա, նրան ազատ արձակելով՝ նրա առողջությունը ևս չի վերականգնվի, նա այլևս երբեք չի լինի այն, ինչ ուրիշներն են:

Դատախազ Գունիք.— Պարոնա՛յք երդվյալներ. պարոնայք պաշտպանները մեկ բան ձեզ չասացին, զո՞նե ոչ բառացիորեն, այն, որ դատավորը պարտավոր է դատել ըստ օրենքի: Ես համաձայն եմ առաջին պարոն պաշտպանի հետ այնքանով, որքանով նա իրավամբ գտնում է, որ սպանության կատարման պահին առկա պետք է եղած լինի խորհրդածություն, և միանգամայն ճիշտ է նաև այն, թե սպանությունը, ինչպիսի խնամքով էլ կանխամտածված ու մախապատրաստված լինի, երբեք չի կարող դիտվել որպես կանխամտածված սպանություն, եթե կատարման պահին բացակայել է խորհրդածությունը: Թվում է, թե երկրորդ պաշտպանն աշխարհը բաժանում է ռազմամուկների, որոնց ուղեղից մի դև հանել է այն մասերը, որտեղ տեղավորված են արդարությունը, կարեկցությունն ու մարդկայնությունը և, մյուս մարդկանց, որոնց մեջ այդ մասերը դեռ տեղում են: Կարծում եմ, որ այս տեսակետը փոքր-ինչ արմատական է, շատ միակողմանի և արհեստականացված: Նա հավանություն չտվեց այն բանին, որ ես սպանվածին բնութագրեցի որպես գերմանացի ժողովրդի հավատարիմ դաշնակից: Պետք է կրկնեմ, որ թուրք ժողովուրդը կովել է գերմանացիների հետ ուս ուսի տված և

վատահորեն կարող է կոչվել գերման ժողովրդի դաշնակիցը: Խստագույնս բողոքում եմ, որ պարոն պաշտպանը Թուրքիայի քաղաքականության այդ երկու փայլուն ներկայացուցիչներին՝ Էմվեր ու Թալեաթ փաշաներին, վիրավորական ձևով որակեց որպես իրենց երկրից փախած ոճրագործներ: Հույս եմ հայտնում, որ Դուք, պարոնայք երդվյալներ (այդ վստահությունը ես ունեմ), որ չմայած Ձեզ այստեղ ներկայացված գիտական, բժշկական, իրավատեսիկական պարագաների շննդնող թվին, եթե կիրառեք մարդկային առողջ բանականությունը, ապա կգտնեք ճիշտն ու արդարը:

Պաշտպան Ժոն Գորդոն.— Պարոնայք, միայն մի քանի խոսք: Պարոն ավագ դատախազը մեզ նկատողություն արեց, որ իբր մենք Ձեզ մեկ բան չենք ասել, այն է՝ դատավորը պարտավոր է դատել ըստ օրենքի: Այո, պարոնայք, ես պիտի ամաչեի Ձեզ ասել ինքնըստիքյան հասկանալին (աշխուժություն): Այնուհետև պարոն ավագ դատախազն ասաց, թե այստեղ չի կարելի վկայակոչել օրենքով սահմանված պատիժը, տվյալ դեպքում՝ մահապատիժը: Դա բացարձակապես սխալ է: Դուք ևս, պարոնայք երդվյալներ, պետք է միշտ աչքի առաջ ունենաք, որ իրավունք չունեք այնպիսի վճիռ կայացնել, որը ներքուստ Ձեզ ճիշտ չի թվում, Ձեր խղճին ընդունելի չէ: Ինչո՞ւ: Որովհետև հնարավոր չէ, որ մեզ մոտ անարդարությունն օրենքի ուժ ունենա: Դուք, պարոն ավագ դատախազ, խոսեցիք այն մասին, որ մենք չպետք է անցյալն ուրանանք, որ թուրք ժողովուրդը մեզ հետ ուսուսի տված կովել է: Այստեղ ես Ձեզ հետ լիովին համաձայն եմ: Սակայն թուրք ժողովուրդը այդ ջարդերի համար մեղավոր չէ. այն դատապարտում է այդ ջարդերը, ինչպես բնական զգացումներով յուրաքանչյուր մարդ:

Պաշտպան Վերթաուեր.— Թալեաթ փաշան թուրքական տոմարով 1334 թ. հունիսի 10-ին օրինական դատավճռով դատապարտվել է որպես հայերի նախճիրի ու անմեղ մարդկանց պատժելու ստոր ոճիրի հեղինակ: Այդ դատավճիռն ունի օրինական ուժ, և սխալ է, նույնիսկ գերմանական օրենսդրության հակառակ, եթե ես այժմ մեղադրվեմ այն քանի համար, որ դատապարտյալներին, նրանց, որոնք օրինական դատավճռով մեղավոր են ճանաչվել, ոճրագործ եմ անվանում: Ռազմա-մուկները կանգնած են ժողովրդից դուրս: Նրանք հայրենիք չունեն, ո՛չ էլ ազգություն ու մարդկային զգացումներ, ունեն միայն բռնի ուժի զգացում, իսկ այդ ուժի էությունն այն է, որ ճնշում է իրավունքը: Մենք դա տեսանք այստեղ, ուր երկու հակառակ տեսակետների ներկայացուցիչներ իրար դեմ դուրս եկան, մի կողմում՝ բռնի ուժի ներկայացուցիչը, մյուս կողմում՝ ճնշվածների ներկայացուցիչը, որը արդարության ընթացքից էլ առաջ է

անցնում: Ահա այն ամենը, ինչի մասին ինձ թույլ տվեցի ասել: Իրոք, երբ արդարությունը ներկայացնող այսպիսի մի մարդու դիմաց կանգնած է եղել մյուս ներկայացուցիչը, այն ժամանակ նրա աչքին ո՛չ մի բան չի երևացել, և նա այլևս չի գիտակցել, թե ինչ է անում: Որոշ իմաստով նա առաջ պարզած տանում էր խոշտանգվածների դրոշը, իր անարգված ընտանիքի դրոշը: Ինչքան հաճախ է պատահում, որ վճիռ պետք է կայացնեք ամուսնու համար, որը, տուն վերադառնալով, տեսնում է կնոջ անհավատարմությունը և սպանում նրան: Այդ դեպքում ո՞ւմ մտքով կանցնի դատապարտել ամուսնուն:

Պաշտպան Նիմայեր.— Թույլ տվեք, այնուամենայնիվ, ասել այն, ինչին ինձ մղեց պարոն ավագ դատախազը: Թուրքիայում պատերազմի ժամանակ Գերմանիայի ռազմական և զանազան այլ մարմիններ, ինչպես դրսում, այնպես էլ այստեղ, հայկական արհավիրքները թույլատրելիի սահմանին հասնող չափով լուրջան մատնեցին ու քողարկեցին: Ի՞նչ խոսք, որ որոշ ջանք թափվեց վայրագություններին վերջ տալու համար: Բայց թուրք բնակչությունն ինքն իրեն ասում էր. «Անկարելի է, որ այս ամենը առանց գերմանացիների հավանության տեղի կարելի է, որ այս ամենը առանց գերմանացիների հավանության տեղի ունենա. չէ՞ որ գերմանացիներն այնքան ուժեղ են»: Այսպիսով, մենք՝ գերմանացիներս, Արևելքի և ամբողջ աշխարհի աչքում դարձանք հայկական արհավիրքների մեղսակիցը: Ամերիկայում, Ֆրանսիայում և Արևելքում մեծ քանակությամբ գրականություն կա, որը հանգում է հետևյալին. գերմանացիները Թուրքիայում իսկական թալեաթներ են եղել: Եթե հայտարարվի՝ Սալոմոն Թեյլիդյանն ազատ է արձակված, ապա այդ բացասական կարծիքն աշխարհում կանգուն չի մնա: Արդարացման դատավճիռն աշխարհը կողջունի որպես ճշմարիտ, գերագույն արդարադատության դրսևորում:

Նախագահ (թարգմանչին).— Հայտնեցե՛ք ամբաստանյալին, որ նրա երեք պաշտպանները պահանջել են նրա ազատ արձակումը և հարցրե՛ք նրան, թե իր կողմից ո՛նե բան ունի՞ հայտնելու (թարգմանվում է):

Ամբաստանյալ.— Ես չեմ հասկացել, թե պարոնայք պաշտպանները ինչ են ասել, սակայն համոզված եմ, որ այն, ինչ նրանք ասացին, արդեն բավարար է, ավելացնելու ոչինչ չունեմ:

Նախագահ.— Այդ դեպքում ինձ մնում է պարոնայք երդվյալներին իրավական խորհուրդ տալ, և իմ այդ պարտականությունը կատարել մի քանի հակիրճ խոսքով: Արդ, ստորագրում եմ հարցերը:

Երդվյալները գնում են խորհրդակցության:

Ակներևաբար Թալևաթ փաշան հաղթահարել է Ֆիզիկական ու հոգեկան թուլությունն ու պահանջ: Գնալով ավելի մեծ թափ առնելով՝ նա անդադար տրտնջում է:

— Դատարանի իսկական նախագահ: Ընդհանրապես ինչպե՞ս կարելի է իմ դեպքում խոսել իսկական դատարանի մասին:

— Այդ օրերին դուք նույնիսկ դրան չարժանացրիք միլիոն ու կես հայերին, — կարողացածի չափ կտրուկ կերպով պատասխանում է Սողոմոն Մելիքյանը: — Մինչդեռ նույնիսկ այդ ձևը Օսմանյան կայսրությունում, Թալևաթ փաշա, գոյություն չունեին այնպիսի օրենքներ, որոնք զրկում էին իմ հայ նախնիներին պարելու իրավունքից: Ղուրանը նույնպես այլազանների վերաբերյալ ուսուցանում է Ձեր արածի ճիշտ հակառակը:

— Դուք, որպես քրիստոնյա հեռավոր երկիր Ամերիկայից, չլինե՞լ թե ուզում եք ինձ հայտարարել, որ ...

— Եթե ուզեք, Թալևաթ փաշա, — խոսակցին ընդհատում է Մելիքյանը, — ես հիմա սուրայից մեջբերում կանեմ ...

— Շնորհակալ եմ, պարոն, վերջացրե՛ք, բավական է, վե՛րջ. — ընդմիջում է Թալևաթ փաշան անհողողող, — խնայե՛ք Ձեր ուժերը: Եվ Դուք դեռ չարունակում եք հպարտանալ Ձեր Թեյիթյան պապով:

— Թեհլեթյան: Հետագայում նա իրեն անվանեց Սարո Մելիքյան և մնաց այդպես:

Թալևաթ փաշան ծիծաղում է արհամարհանքով:

— Միայն այն մարդիկ են դեն նետում իրենց ազգանունները, որոնք անբավելի մեղքի տակ են ծանրացած:

— Ինչպես դուք, Սալի Ալի բեյ:

Թալևաթ փաշան, կարևորություն չտալով, շարունակում է.

— Եվ մի բան էլ. ինձ մեկընդմիջտ հանգի՛ստ թողեք: Նույնիսկ Ձեզ՝ մարդասպանի թոռան համար, մեռած մարդու և նրա ընտանիքի հիշատակը ավելի թանկ պետք է լիներ, քան պարտքի ու մեղքի պատճառով հասարակ հաշվհարդարը: Ընդհանրապես իմ կողմից սխալ էր, որ Ձեզ հետ բանավեճի մեջ մտա: Ընդունեցե՛ք սա որպես Ձեր ժողովրդի հանդեպ իմ հանդուրժողության արտահայտություն:

Լայնաթիկունք մարդը մի պահ կանգ է առնում, ապա ինքնավստահ շարունակում.

— Գերմանական այս աստիճանում իրավունքը, երևելով քաղաքական ինչ-որ նկատառումներից, արդարություն հետ չի նույնացվում: Խնդրեմ, Դուք և Ձեր նմանները գնացե՛ք ու մեծարե՛ք այդ վախկոտ մարդասպան Սալոմոն Թեյիթյանին՝ որպես անբասիր մարդու և հերոսի: Սակայն Դուք՝ հայերդ, երկար չեք վայելելու այդ նոդկալի արարքը: Մեկ այլ մեծ փորձանք կգա բոլորի կողմից այնքան կարևորված հայերիդ գլխին:

Թվաց, թե օդը չի բավականացնում Թալևաթ փաշային: Սպառնալից կանխագուշակությունը մնում է առկալս:

Մելիքյանը գլխով է անում, ապա լուրջ դեմքով ասում.

— Դա Ձեր իմանալու բանը չէ, Թալևաթ փաշա, սակայն Ձեր նոր ասած խոսքերը երևի մարգարեական էին:

— Երգվյալները, պարոնս: Ուզում եմ լսել նրանց: Ով գիտի, գուցե հրաշք կատարվի, և արդարությունը հաղթի:

— Այդ բառերը Ձեր չուրթներից թող Աստծո ականջին հասնեն, Թալևաթ փաշա, — պատասխանում է երիտասարդ ամերիկացին և սպասումով լի հայացքն ուղղում երգվյալների նստարանին:

28

Մեկ ժամվա խորհրդակցությունից հետո երգվյալների գլխավորը հայտարարում է.

«Պատվով և խղճով հավաստում եմ երգվյալների վճիռը. հարց՝ հանցավո՞ր է ամբաստանյալ Սալոմոն Թեյիթյանը 1921 թ. մարտի 15-ին Շառլոթեմբուրգում կանխամտածված կերպով մի մարդու՝ Թալևաթ փաշայի սպանության հարցում: Պատասխան՝ Ո՛չ:

Օքթո Ռայմիքեն, երգվյալների գլխավոր»:

29

Դահլիճում տարերայնորեն սկիզբ առած աշխուժությունն ու չընդհատվող ծափահարությունները Սողոմոն Մելիքյանին մի քանի վայրկյանով մոռանալ են տալիս երիտթուրքական ներքին գործոց նախկին նախարարին: Եվ երբ նա վերհիշում է Թալևաթ փաշայի գոյությունը, վերջինս անհետ չբացել է: Երիտասարդն իրեն տեսնում է դեպի ելքը ձգտող բազմություն մեջ: Արդարադատության գերհզոր շնքի առաջ լրագրավաճառ պատանին հույսը դրած թերթի լավ վաճառքի վրա՝ բացականչում է.

«Ջուլիլիո Մադետին ֆիատով Հաղթանակ է տանում Տարգա Ֆլորիոյի ավտոարշավում: ԲԵՌԼԻՆԵՐ ԱՅԳԵՄԱՅՆԵ ՑԱՅ-ԹՈՒՆԳ. Բեռլինում սպանություն ղատավարության մասին. Գերմանիան մնում է իրավական պետություն. իրավունք ունենում օտար ժողովուրդների ներկայացուցիչներն իրենց անձնական Հաշիվները մաքրել գերմանական հողի վրա: ԲԵՌԼԻՆԵՐ ԱՅ-ԳԵՄԱՅՆԵ ՑԱՅԹՈՒՆԳ (Բեռլինյան ընդհանուր թերթ)...

ՇՏԱՊ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՆ

Սեպտեմբերի 28, 1995 թ., ժամը 7-ն անց 45:

Քույր Բեաթեն վեր է կենում ամերիկացի Սոդոմոն Մելիքյանի մահճակալի մոտ զրկած աթոռից:

— Բժիշկ Սեյումյու,— ձայնում է նա դռան արանքից դեպի դիմացի բժիշկի սենյակը,— նա ուշքի է գալիս:

Մելիքյանը բաց է անում աչքերը:

— Որտե՞ղ եմ,— չնչում է նա,— ի՞նչ է ինձ հետ պատահել: Քույր, չեմ կարողանում շարժվել:

Հանգստացնող տոնով Քույր Բեաթեն համոզում է նրան.

— Այդ ինչե՞ր եք սարքում մեր գլխին, պարոն Մելիքյան: Ինչպե՞ս էիք աջ ու ձախ հարվածում. վստահ եմ ահավոր մղձավանջներից էիք տանջվում: Ստիպված եղանք Ձեզ ամուր կապկպել: Ու անդադար զառանցում էիք: Մի ոմն փաշայի հետ էիք խոսում:

— Ավելի լա՞վ եք արդեն,— հարցնում է բժիշկ Սեյումյուն՝ մոտենալով մահճակալին:

— Դուք...,— Մելիքյանի լեզուն անցնում է ուռած շրթունքների վրայով: Ցավից երեսը ջղաձգվում է:

— Բժիշկ Սեյումյու,— ներկայանում է բժիշկը՝ գլխով անելով,— Դուք ուժեղ ցնցում եք ստացել, ուզում էիք այստեղ նույնիսկ ինձ հետ կովի բռնվել: Դուք դա հիշո՞ւմ եք:

Սոդոմոն Մելիքյանը տնքալով բռնում է գլուխը: Հիշողությունն իրեն դավաճանում է:

— Հնարավո՞ր է, որ Դուք մեր՝ թուրքերի հանդեպ թշնամաբար եք տրամադրված,— կամացուկ հարցնում է բժիշկ Սեյումյուն: — Որպես ամերիկացի: Իսկ եթե դա այդպես է, ապա ինչո՞ւ:

— Ո՛չ, ո՛չ,— հակաճառում է Սոդոմոն Մելիքյանը,— պարզապես ես ԱՄՆ-ի գիտական ինստիտուտներից մեկի համար աշխատություն

եմ գրում 1915 թ. Հայերի նկատմամբ թուրքերի կազմակերպած ջարդերի մասին: Իմ նախնիներին ես այդ ժամանակ գաղանարար կոտորել եմ: Հավանաբար այդ պատճառով եմ զառանցել:

Հանգիստ, սակայն շատ որոշակի հնչում է բժիշկի հարցը.

— Իսկ ի՞նչ եմ անում ներկայումս Ձեր հայրենակիցները:

— Ձեմ հասկանում:

— Ի՞նչ եք անում Դուք՝ հայերդ, Ադրբեջանի իմ հավատակից եղբայրներին: Քչում եք մարդկանց, այրում մուսուլմանների տները:

— Ապրում եմ, ինչպես ասացի, Ամերիկայում: Սակայն գուցե այդ ամենը տեղի է ունենում, բժիշկ, որովհետեւ մինչ այդ հայերի ողբերգական ճակատագիրը դարձյալ անհետացել է աշխարհի խղճի տեսադաշտից՝ երկրաշարժից և Լեռնային Ղարաբաղի համար արյունալի կոփմներից հետո:

— Բայց չէ՞ որ հանցագործությունների միջոցով է, որ Ձեր հայրենակիցները ձգտում են իրենց վրա ուշադրություն հրավիրել: Դուք և Ձեր ժողովուրդը պետք է որ պատմությունից բոլորից լավ գիտենայիք, պարոն Մելիքյան, թե ինչ է նշանակում զավթում և արտաքսում:

Քույր Բեաթեն ընդհատում է խոսակցությունը.

— Տիկին Ինջեն է այստեղ, բժիշկ Սեյումյու:

Թրքուհին, դռան շրջանակին ամուր կառչած, լաց էր լինում:

— Ինչո՞ւ իմ էրգուն ... մեռած, պարոն բժիշկ:

Բժիշկ Սեյումյուն, մոտենալով հուսակտուր կնոջը, կարեկցանքով բռնում է ուսերից:

— Հավատացե՛ք, տիկին Ինջեն, մենք ամեն ինչ արեցինք: Սակայն դանակի հարվածներից մեկը շատ խորն էր, թոքերին էր հասել: Մի բան էլ. Ձեր ամուսինը այստեղ գալու ճանապարհին շատ արյուն էր կորցրել:

Տիկին Ինջեն անընդհատ կրկնում է հարցը.

— Ինչո՞ւ իմ էրգուն ... մեռած, պարոն բժիշկ:

Քույր Բեաթեն միջամտում է՝ փորձելով մխիթարել նրան.

— Լսեցե՛ք, տիկին Ինջեն: Դա իհարկե Ձեր վիշտը չի կարող ամոքել, սակայն Ձեր ամուսինը փրկել է այս պարոնի կյանքը: Մենք բոլորս մեծագույն հարգանքով ենք լցված Ձեր ամուսնու՝ էրգուն Ինջենի նկատմամբ:

Քույր Բեաթեն փորձում է թեանցուկ անելով կնոջը զգուշորեն դուրս տանել հիվանդասենյակից:

— Գնա՛նք, տիկին Ինջև: Ես Ձեզ հանգստացնող մի քանի կաթիլ կտամ: Հետո, եթե ուզեք, կհեռաձայնեմ Ձեր աղջկան ու ամեն ինչ կհաղորդեմ:

Ջարմանալի ուժով տիկին Ինջևն բռնվում է դռնից: Կարծես մտա-
ցրիվ, նա երրորդ անգամ գոռում է սենյակից ներս.

— Ինչո՞ւ իմ էրզուն ... մեռած, պարոն բժիշկ:

Սողոմոն Մելիքյանը, մեծ ճիգ գործադրելով, մի փոքր ուղղվում է մահճակալի մեջ և ազդված ձայնով ասում.

— Հարգելի՛ տիկին Ինջև, ես էլ ուզում եմ Ձեզ ասել, թե որքան եմ
ցավում: Եթե ես չլինեի...,— երիտասարդ ամերիկացին կանգ է առ-
նում: Նա գիտի, որ այս պահին ցավակցական խոսքերն անօգուտ են:
Սակայն ներքին մղումով ավելացնում է միակ նախադասությունը.

— Անունս Սողոմոն Մելիքյան է, տիկին Ինջև, գուցե ասեիք, թե ի՞նչ
կարող եմ անել Ձեզ համար: Չէ՞ որ Ձեր քաջ ամուսինը կյանքս է
փրկել:

Առանց օտարականին մինչև վերջ լսելու թրքուհին լաց լինելով՝
երեսը չրջում է: Դուրս գնալիս նա հեծկտանքների միջից չչնջում է.
«Հայն ապրած, թուրքը՝ մեռած»:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

«Փա՛ռք քեզ, գերմանացի՛ դատավոր»,— ասվում է Հայկական
ժողովրդական երգերից մեկում: Այդ մասին ես առաջին անգամ տե-
ղեկացա 70-ական թվականների սկզբին, երբ ուսանում էի այն ժա-
մանակվա Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետությունում:

Այդ տարիներին Թալևաթի վրա մահափորձ կատարած Սողոմոն
Թեհլերյանի (դատական արձանագրություններում՝ Սալոմոն Թեյ-
լիդյան) սենսացիոն արդարացումից արդեն անցել էր ավելի քան
50 տարի: «Փոքր նյուրներեզ՝ անհատի ճակատագրի մակարդակի
վրա». այսպես է անվանել երևանցի պատմության պրոֆեսոր Մե-
հենդակ Մելիքյանը 1921 թ. Շառլոթենբուրգի առաջին ատյանի
դատարանի երդվյալների դատավարությունը ընդդեմ Թեհլերյանի:
Հայտնի է, որ Հայ ժողովուրդը մինչև օրս սպասում է այս հարցի
«Մեծ նյուրներեզին», երբ միջազգային Հանրությունը կդատապար-
տի Հայերի ցեղասպանությունը, որի սարսափազդու ֆոնի վրա ըն-
թացավ վերոհիշյալ դատավարությունը: Չնայած մի քանի բացա-
ռություն՝ պատմության այդ ամոթալի էջը քննարկման է արժանացել
միայն անխոս թղթի վրա: Իսկ մինչ օրս տպագրված բոլոր նյութերից
ընթերցողների ամենալայն չրջանակ է ունեցել Ֆրանց Վերֆելի
«Մուսա լեռան 40 օրը»:

Անշուշտ, քանիցս մատնանշվել են պատերազմի հանցագործների
ստամբուլյան դատավարությունները, որոնք տեղի են ունեցել 1919-
1921 թթ. Անտանտի պետությունների ճնշման տակ: Սակայն Թուր-
քիայի Հանրապետությունը՝ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի կողմից
իր ստեղծման օրվանից անտեսեց նշված դատավարությունների ըն-
թացքում բերված ապացույցներից ու ընդունված վճիռներից բխող
հետևությունները: Դեռ ավելին, ինքնին դատավարություններն ար-
գելք հանդիսացան ազգային ու համապետական նոր հասկացության
որոնման հարցում: Օսմանյան բազմացեղ ու բազմակրոն կայսրու-
թյունը թուրքական աշխարհիկ պետականության փոխարինելու
մասին Հանրապետության հիմնադիրների պատկերացումները չա-
փազանց նման էին հանցագործ երիտթուրքերի պատկերացումնե-
րին, այնպես որ նրանց խորաթափանցությունը հազիվ թե ի վիճակի

լինել սոսկ արտաքին վերապիտակավորումներից այն կողմ անցնել: Որպես իրենցը հավակնած պետական տարածքում թուրքերից բացի մեկ այլ ազգի կենսական իրավունքների թեկուզ հիշատակումը սկզբից եւթ սրբապղծություն էր իշխանության մասին իրենց ունեցած հասկացության նկատմամբ:

Ընթերցողը չպետք է աչքաթող անի նաև այն մնայուն հետևանքները, որ ունեցավ 1928 թ. անցումը լատինական գրերին: Պատերազմի հանցագործների ստամբուլյան դատավարությունների աղբյուրների՝ դատական տեղեկագրերի ու թերթերի ուսումնասիրությունն այսօր կազանջի գրեթե գաղտնագրեր վերծանելու կարողություն, և այն էլ ոչ միայն արաբական գրերի, այլև այդ աղբյուրներում առկա ոչ թուրքական, մեծ մասամբ պարսկական ծագում ունեցող բազմաթիվ մասնագիտական եղբայրությունների: Այդ ահավոր աշխատանքը բաժին ընկավ Թուրքիայից դուրս գործող մասնագետներին, և առաջին հերթին Վահագն Տատրյանին: Բեռլինում ուսանած՝ ցեղասպանության այդ ամերիկացի անվանի գիտնականը դատավարությունների հաղորդագրերի հիման վրա ապացուցեց, որ ՄԱԿ-ի ցեղասպանության բնորոշման բոլոր չափանիշները, ինչպես՝ «պլանավորված ձևով նախապատրաստված», «կանոնավոր ձևով իրագործված» և այլն, կիրառելի են հայերի ցեղասպանության նկատմամբ: Դատավարությունների շրջանի թուրքական հասարակության մեջ, ինչ խոսք, կարող էր լինել մեղքի զգացումի գեթ նշույլ, այն դեպքում, երբ 1919 թ. մահվան դատապարտվածներից առաջինի թաղումը վերածվեց «խաղաղական նահատակին» նվիրված սրբազան ցույցի: Իսկ Անտանտի երկրները: Այդ ժամանակ նրանք վաղուց արդեն ամբողջությամբ զբաղված էին առաջնային այլ խնդիրներով: Այսպիսով, ցեղասպանության վերապրողները, հատկապես նրանք, ովքեր չէին վայելում արտասահմանյան որևէ երկրի ապահովությունը, կրկին ու կրկին անգամ դավաճանվեցին ու ծախվեցին: Այդ բախտին արժանացավ, օրինակ, Արդահանի ու Կարսի հայ բնակչությունը, որը Աթաթուրքի ու Լենինի միջև կնքված, բայց հեղափոխական շարժումների գունդով գունազարդված հողի, փողի ու գնեքի գործարքի զոհ դառնալով՝ կրկին ընկավ անկարայի կործանարար լծի տակ:

Այն միտքը, որ «երբ թիկունքում, հեռավոր Թուրքիայում, ազգերը իրար են բախվում» (Գյոթե), մեզ՝ ժամանակակիցներին, չատ ավելի է վերաբերում, քան ոմանց առաջին հայացքից թվում է, չատ դիպուկ կերպով չեղտեց ավետարանական միացյալ եկեղեցու արվեստագետ պատվելի Մանֆրեդ Ռիխթերը՝ Լեփսիուսի հոգևոր ժառանգներից

մեկը, երբ նա 1995-ին Բեռլինի մայր տաճարի տիեզերական ժամերգության ժամանակ հետևյալ քարոզը կարդաց.

«... Թուրքիայի ու Ադրբեջանի կողմից այդ երկրին (այսինքն՝ Հայաստանին – Ս. Հ.) ու նրա մարդկանց ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ պատճառած չարագործությունները, այդ թվում տվյալ երկրներում իրենց կատարած ոճիրների ժխտումը մինչև այսօր չարունակվում են: Շարունակվում է նաև սիրախաղը մարդկային իրավունքները ոտնահարող թուրքական քաղաքականության հետ, իսկ աշխարհն այդ բոլորը հանդուրժում է: Հանդուրժողներից մեկն է նաև Գերմանիան: Կա սակայն, ցավոք, մի հատուկ պատճառ, որի համար ևս այսօր, դարասկզբի առաջին մեծ ցեղասպանության 80-ամյակի նախաշնչին, եկեղեցու խորանից պարտավոր եմ հայտարարել. հանրածանոթ փաստ է, որ գերմանական կայսրի արքունական եկեղեցին այն ժամանակ տեղյակ լինելով հանդերձ այդ ոճիրների մասին, լուր է: Այո՛, վերջերս որոշակի փաստաթղթերի հայտնաբերման շնորհիվ ապացուցվել է, որ Գերմանիան ոչ միայն առանց որևէ առարկության հանդուրժել է թուրքական կառավարության հանցագործությունները, այլև արգելք է հանդիսացել, որ ջարդերի մանրամասնությունները հրապարակ հանվեն: Դա ապացուցել է ավետարանական հոգևորական Յոհանես Լեփսիուսը 1918-ից հետո, երբ նա Վայմարի իշխանությունների առաջադրանքով դիվանագիտական բազմաթիվ վավերագրերի, հատկապես Թուրքիայում գերմանացի հյուպատոսների՝ Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլ) Գերմանիայի դեսպանատան, ինչպես նաև Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության հետ ունեցած թղթակցությունների հիման վրա գրել է «Հայ ժողովրդի մահվան երթը 1915–1916 թթ.» աշխատությունը: Այդ գործը գերմանական իշխանությունների կողմից բռնազրավվել է, դեռևս նախքան Ռայխսթագի բոլոր պատգամավորներին հասնելը: Սակայն Գերմանիայի մեղսակցությունը դրանով չի սպառվում. թուրքական գլխավոր շտաբ գործուղված գերմանացի զորագլուխը գործունե կերպով հրահրել է թուրքերին ու նրանց զրդել, որ իրագործեն հայերի բնաջնջումը:

Ուստ երկմտելի է այն հայտարարությունը, որ գրեթե տասնորի առաջ ունկնդիրներին հանդարտեցնելով՝ կատարել է գերմանական արտաքին գործոց նախարարության բարձրաստիճան պաշտոնականներից մեկը. «Ցեղասպանության փաստը վաղուց է, որ գերմանական քաղաքականությունը դրանով չի սպառվում. թուրքական զլխավոր շտաբ գործուղված գերմանացի զորագլուխը գործունե կերպով հրահրել է թուրքերին ու նրանց զրդել, որ իրագործեն հայերի բնաջնջումը:

գրություններ հավաքելուց հետո միայն Գերմանիայի Բունդեսթագի մի քանի պատգամավորների պահանջով 2001 թ. Հայաստան թեման ընդհանրապես կարող էր դառնալ խորհրդարանի քննարկումների առարկա, այն էլ ղգուշորեն խուսափելով «ցեղասպանություն» հասկացությունից: Այո՛, Գերմանիայի կառավարության պաշտոնական քաղաքականությունը պատմական արդարության հարցերում առաջամարտիկի դիրքերում է: Նման հարցերը ավելի լավ է թողնել Ֆրանսիայի, Իտալիայի ու Վատիկանի խորհրդարաններին: Թվում է, թե Գերմանիայում գոյություն ունեն առաջին և երկրորդ կարգի ցեղասպանություններ, որոնց գերմանական տարրեր կառավարություններ մասնակցել են որպես մեղավոր կամ մեղսակից: Մինչև օրս տեղի ունեցած ամեն արհավիրք ստվերի տակ գցող հրեական ողջակիզումը չպետք է պղտորի ներկա և ապագա սերունդների դատողությունը, թե ինչպիսի չարիք է գործվել հերերոների, սինտիների, գնչուների և հենց նաև հայերի նկատմամբ: Այսպիսով, դեռ չատ բան կա անելու միջազգային իրավունքի հասկացություններն առանց խտրականության ընկալելու և դրանք հովանավոր չունեցող ժողովուրդների նկատմամբ ևս կիրառելու հարցում:

Այդ տեսակետից վերջաբանիս սկզբում Մելիքյանի արտահայտած միտքը Շառլոթենբուրգի և Նյուրնբերգի քրեական դատավարությունների միջև կապի աստիճանական բնույթի մասին առավել իմաստալից է դառնում, և ոչ միայն այն պատճառով, որ Նյուրնբերգում գլխավոր դատախազի պաշտոնակատար Ռոբերթ Վ. Քնմփները նախապես որպես ուսանող մասնակցել էր Շառլոթենբուրգի դատավարությանը, այլև որովհետև այդ երկու դատավարություններից հետո ծնված ամեն հայ կարող է նույնանալ այդ երկու դատավարությունների ընթացքի ու նրանց անհերքելիության հետ, մի բան, անչույս, որ իրապես չի կարելի ասել ստամբուլյան դատական նիստերի մասին: Որքան ավելի մեծ է ղոհերի խարվածությունը, այնքան ավելի ծանրակշիռ պետք է լինի մատուցվող հատուցումը: Ստամբուլյան դատական նիստերում ներկայացված հայերի արդարացի պահանջների դիմաց չատ քիչ հաջողվեց որևէ մնայուն բան ստանալ: Գրեթե նույնը կարելի է ասել Շառլոթենբուրգի դատավարության մասին, որի խորհուրդն արտացոլված է վերը նշված երգի մեջ: Իրավացի էր ԳԴՀ-ի արևելագիտության անվանի գիտնական Բուրխարդ Բրենթ-յեսը, որը պետական հանցագործներ Թալեաթի ու էնվերի անունները տեղադրել է Հիտլերի ու Հիմլերի անունների կողքին: Քաջ հայտնի է 1939 թ. Հիտլերի խոսքը հայերի ցեղասպանության մասին, երբ նա

փորձում էր ցրել բոլոր տարակուսանքներն իր վարած ղավթողական պատերազմի ու ոճրագործ ծրագրերի վերաբերյալ՝ ասելով. «Ո՞վ է հիշում նրանց մասին»: Ուրեմն պատերազմի հանցագործների ստամբուլյան դատավարություններն առանձնապես մեծ դեր չխաղացին Թուրքիայից դուրս ևս ավելի բարձր արգելափակոցներ տեղավորելու ուղղությամբ: Ի դեպ նացիոնալ-սոցիալիստները քաջ գիտեին, թե ինչու էին 1934 թ. արգելել մեկ տարի առաջ լույս տեսած «Մուսա լեռան 40 օրը» գիրքը: Թալեաթի ու էնվերը համարվում էին ուսուցիչներ, իսկ ուսուցիչներին պատիվ է վայել: Թալեաթի աճյունը 1943 թ. տեղափոխվեց Ստամբուլ, իսկ էնվերին՝ Նորհրդային Միության փլուզումից հետո Միջին Ասիայից տուն վերադարձվեց:

Ի դեպ Շառլոթենբուրգում Թեհլերյանի ազատ արձակման գնահատումը, որպես սահմանադրական պետականության մարմնավորում, անտեղի է: Այդ ժամանակվա Գերմանիայում խուսափում էին այնպիսի հարցերից, ինչպիսին էր Հայաստանի և Թուրքիայի փոխհարաբերությունը մեղսակից կայսերական Գերմանիայի հետ և ցանկանում էին գործն աննկատ արխիվ հանձնել: Բացի դրանից Բեռլինը ապաստարան էր դարձել բոլոր հին դաշնակիցների համար և լույսայն հանդուրժում էր Թալեաթի պես մարդկանց, որոնք 1919 թ. իրենց բացակայությամբ մահվան էին դատապարտվել սեփական երկրում: Այդ է պատճառը, որ Թեհլերյանի հրապարակային դատավարության ներկայացումն ընթացավ ղարմանալի շտապողականությամբ, նույնիսկ առանց լրացուցիչ կարևոր վկաների լսելու կամ բերված ապացույցների (հեռագրերի) վավերականությունը ստուգելու, մի գործընթաց, որն այսօր անվավեր պիտի համարվեր: Դատավորն ու երդվյալներն ակնհայտորեն ցանկանում էին հետամտել միայն սպանության իրագործման ու դրա նախապատրաստման, ինչպես նաև ամբաստանյալի հոգեկան վիճակի և նրա արարքի ղրղապատճառներին վերաբերող ցուցմունքներին: Այսպիսով, մի տեսակ գերադաս արդարություն Շառլոթենբուրգում կարողացավ տոնել իր հաղթանակը: Կարծես մահափորձի միջոցով վավերացված լինել Թալեաթի դեմ մահափձոի ի կատար ածումը, թեև իրավարանորեն Թեհլերյանի ազատ արձակման վճիռը որակված էր որպես «հուզական արարք հանցանք գործելու անընդունակ վիճակում»: Վճիռը ողջունեցին ոչ միայն ղգացումով կողմնակալ հայերն ու հայասերները, այլև ժողովրդավար գերմանացիներն ու Լեփսիուսի նման մարտնչող քրիստոնյաները:

Նորագույն պատմությունը մեզ սովորեցրել է, որ նույնիսկ Նյուրն-բերգը, որքան էլ այնտեղ բարձր ու գոհացուցիչ կերպով տեղադրվեց մարդկության դեմ հանցագործությունները կանխող չափաձողը, իրավագիտության պատմության մեջ կարող է դիտվել միայն որպես անցման փուլ: Ո՛չ Նյուրնբերգում մշակված իրավական նոր չափորոշիչներից, ո՛չ էլ դրանց վրա հենված ՄԱԿ-ի կանոնակարգներից չի կարելի անհրաժեշտորեն բխեցնել հայկական ողբերգությունը համանման չափանիշներով քննարկելու և կամ նորագույն շրջանի ցեղասպանությունների դեմ պարտադիր միջոցառումներ կիրառելու հնարավորությունը: Մինչ օրս միջազգային իրավական համակարգում չկա մի գործընթաց, որը համապատասխաներ հայցի դեպքում պարտադիր դատաքննության: Որտեղ այսօր հայցվոր կա, բնավ պարտադիր չէ, որ դատավոր էլ գտնվի: Այս ցավոտ կենսափորձի հետ հայերը երևի պետք է հաշտվեն՝ չնայած այն հանգամանքին, որ նրանք 1991-ին իրենց հանրապետության հռչակման ժամանակ Միացյալ ազգերին ու եվրոպական կառույցներին անդամակցելու մեծ հույսեր էին կապել: Արդեն քա՞նիերորդ տարին է, որ աշխարհն անտարբերությամբ հանդուրժում է, որ Հայաստանի շրջափակումը հարատևի: Թե ինչպիսին կլինի Լեռնային Ղարաբաղի ապագան, ոչ ոք չի կարող կանխատեսել: Չնայած գինադադարին՝ Հայաստանի տնտեսական ծանր վիճակի պատճառով շարունակվում է հարյուր հազարավոր մարդկանց արտագաղթը: Սա աննախընթաց արյունաքամություն է: Սփյուռքի հին ու նոր համայնքները գերծ չեն երկպառակություններից, իսկ միջոցների ներհոսքը գլխավորապես սպառողական բնույթ ունի: Արտաքին խաղաղության տեսակը, ինչպես և ներքին իրավական ապահովությունը, ամենևին էլ տնտեսական մոտալուտ հրաշքներ չեն խոստանում:

Դրա փոխարեն բոլորովին այլ բնույթի հրաշքներ են կատարվում: Նկատի ունենալով ամենօրյա հացի համար դժվարին պայքարը պիտի թվար, թե երկրում մնացած մարդկանց չպիտի հետաքրքրեն ժողովրդական երգերը, առասպելներն ու գեղարվեստը: Այսօրվա այցելուն ամեն քայլափոխի տեսնում է ճիշտ հակառակը: Եկեղեցու 1700-րդ տարում իր գազաթնակետին է հասել պատմության շարունակականության ամենուրեք իշխող պահանջը: Պարտադիր չէ, որ պատմությունն ընկալվի միայն որպես տառապալից անցյալ: Ազատությունից ու պետական անկախությունից քաղել առավելագույնը («Մենք այլ Հայաստան չունենք»), ահա թե որն է զոհերի պատգամը մարդկանց ըմբռնմամբ: Դժվար, բայց իրագործելի խնդիր: Սիրով,

իսկ վերջերս բավական հաճախ, մարդիկ մեջ են բերում իմաստալից մի քառյակ, որը «Սասունցի Դավիթ» հազարամյա ազգային էպոսի սկզբում մեղադրական խոսքեր է կրկնում երկրագնդի բոլոր խաղաղասեր քաղաքացիների անունից և որ հանդիսանում է կոտորածներն ու սպանդանները փոխընդունելու միակ ծրագիրը. լինի դա Բեռլինում, ուր այս գրքի գործողությունն է տեղի ունենում և որտեղ այն գրվել է, թե Հայաստանում, որը փորձում է փոխըմբռնման ձևեր մեկնել ակարհի ժողովուրդներին, մինչ իր երրորդ հազարամյակի շրջադարձին այն հետադարձ հայացքով նայում է դեպի քրիստոնեական իր 1700 տարիները և միաժամանակ անսասան հույսով հավատում ապագային. «Համերաշխությունը չղթայի օղակն է, կամուրջը տարբեր հավատների միջև»:

Թեև նահանգային դատարանի տնօրեն դ-ր Լեմբերգն ինքը չէր, այլ երդվյալներն էին, որ «Թալևաթ փաշայի դատավարությունում» կայացրին Թեհլերյանի անմեղության վճիռը, հայ ժողովրդի հոգիներում վերացարկվելով՝ Լեմբերգը հավերժություն մտավ որպես «գերմանացի դատավոր»: Մի ամբողջ ազգի հավաքական վերքերն արմանացի դատավոր: Մի ամբողջ ազգի հավաքական վերքերն արտահայտվել են նախ ողբերգություններում, ապա պատմական վերջին տառապանքները անհանդուրժելի դարձան, նրանք հնչեցին արդարության ասպետների բերանում («Ջարթի՛ր, լառ») և ոգեցին շնչեցին մարտիկներին, ինչպես դա տեղի ունեցավ Սարգսյանի հաղթական ճակատամարտում (1918), Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրական կռիվներում (1988-ից սկսած), երբ ծեր ու մանուկ, բոլոր միաբերան փառաբանում էին Սողոմոն Թեհլերյանին՝ որպես իրենց հերոսի: Եվ, ո՛վ գիտի, շատ հնարավոր է, որ բանավոր խոսքին իրենց հերոսի: Եվ, ո՛վ գիտի, շատ հնարավոր է, որ բանավոր խոսքին այնքան նվիրված և զրքերին սիրահարված՝ հայկականի նման հնագույն մշակույթի ստեղծագործական անսպառ ուժը մի օր «Սասունցի Դավիթին» ավելացնի մի շարունակություն՝ փկազրկելով ներկա դարաշրջանի ուշագրավ իրադարձությունները:

ՍՏԵՅԱՆ ՀԱՅՄԱՆ

ՄԱՍՆԱԿԻՑ ԱՆՁԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆԸ

(Թեհլերյանի, Անտոնյանի և Բալաքյանի կենսագրականները կազմվել են Բեռլինում պարոն Համո Պետրոսյանի բարեհաճ օգնությամբ)

ՍՈՂՈՍՐՆ ԹԵՂԵՐՑԱՆ (Սալոմոն Թեյլիդյան, Սարո Մելիքյան)

Ծնվել է 1896 թ. ապրիլի 2-ին (ըստ դատական արձանագրու-
թյան՝ 1897 թ. ապրիլի 2-ին) Երզնկայի գավառի Կամախի գավա-
ռակի Ներքին Բազառիձ գյուղում, վաճառականի ընտանիքում։ Երբ
1915 թ. ապրիլի վերջին սկսվեց հայերի կոտորածը, նա գտնվում էր
Սալմաստում։ Այնտեղ Սեպուհի գլխավորությամբ կազմվել էր կամա-
վորական մի ջոկատ, որին պատկանում էին հայ մտավոր աշխարհի
անվանի ներկայացուցիչներ։ Սակայն ջոկատը չուտով կազմալուծ-
վեց։ Վերադառնալով հայրենի Երզնկա գավառը՝ նա իր 85 մոտ ու
հեռու ազգականների հետ ենթարկվել է տեղահանության, որը կար-
գադրված էր ամբողջ հայ բնակչության նկատմամբ։ Բացի նրանից
սպանվել են բոլոր ազգականները։ Հայրական տունը վերածվել է
թուրքերի իջևանատան։ Վրեժի զգացումից ու ատելությունից մղված՝
նա տարիներով թափառել է Անդրկովկասի, Հյուսիսային Կովկասի ու
Ղրիմի քաղաքներով, որտեղից 1918 թ. գնացել է Ստամբուլ։ Այնտեղ
է նա սկսել նախապատրաստվել հատուցման ահաբեկչության։ Հա-
յաստանի առաջին հանրապետության իշխող կուսակցությունը՝ Հայ
հեղափոխական դաշնակցությունը, 1919 թ. Երևանում գումարած
ընդհանուր ժողովում կազմել էր Եղևնի գլխավոր հանցագործների
ցուցակը և ուղարկել կուսակցության բոլոր մասնաճյուղերին այն
հրահանգով, որ կուսակցության յուրաքանչյուր բջիջ պարտավոր էր
այդ անձանց նկատմամբ կիրառել հատուցման ահաբեկչություն,
որտեղ էլ նրանց գտնելու լիներ։ Թեհլերյանը մեկնել է Փարիզ, ուր
իր ապրուստը վաստակել է որպես կոշկակարի աշակերտ։ 1920 թ.
կանչվել է Ամերիկա, որտեղ մշակվել է Սալի Ալի բեյ ծածկանունով՝
որպես թուրք վաճառական Բեռլինում բնակվող Թայևաթ փաշայի

սպանություն ծրագիրը: 1920 թ. դեկտեմբերին ԹՀՀԼՍԵՐ-ի որպես
պարսկահայ ուսանող ժնեով գնացել է Բևոլին, բնակարան վարձել
նախ Շառլոթենուրդում, ապա Աուգսբուրգեր փողոցում, իսկ 1921
թվականի մարտի 4-ին տեղափոխվել է Հարդենբերգ փողոց, Թա-
լևաթ փաշայի բնակարանից հազիվ 25 մ հեռավորության վրա: Մար-
տի 15-ին կեսօրի կողմ ԹՀՀԼՍԵՐ-յանը Ֆադան և Հարդենբերգ փողոց-
ների անկյունից ոչ հեռու ատրճանակի մի կրակոցով գետին է տա-
պալել Թալևաթին: 1921 թ. հունիս 2-ին և 3-ին տեղի է ունենում
դատավարությունը գործ համար C.Z. 22/21 անվան տակ: Երգվյալ-
ները, հիմք ունենալով հրապարակային դատաքնությունը, մեկ ժամ
տևող խորհրդակցությունից հետո վճռել են, որ ամբաստանյալը
«մեղավոր» է: ԹՀՀԼՍԵՐ-յանը Գերմանիայից հեռացել է որպես ազատ
մարդ և կարճ ժամանակով մեկնել Ամերիկա, որտեղ ջերմ ընդու-
նելություն է գտել Հայ Համայնքի կողմից: Վերադառնալով Ամերի-
կայից՝ նա բնակություն է հաստատել Սերրիայի Բելգրադ քաղաքում
Սարո Մելիքյան անունով, որը պահպանվել է մինչև իր կյանքի վերջը:
Ամուսնացել է նույնպես Երզնկայից սերող վաճառականի դուստր
Անահիտ Թաթևյանի հետ, որին հանդիպել էր դեռ Կովկասում եղած
ժամանակ: Բելգրադում նրանք սրճարան են բացել: Զավեն ու Շահն
որդիները ծնվել են 1923 և 1927 թթ.: Ընտանիքը ձևով է բերել որո-
շակի բարեկեցություն: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Հարավ-
սլավիայի կառավարությունն ապաստանականացրել է ԹՀՀԼՍԵՐ-յան-
Մելիքյանների տունն ու սրճարանը: Ընտանիքը Տրիեստով մեկնել է
Կասարլանկա, որտեղ ԹՀՀԼՍԵՐ-յանը Հայրենակիցների աջակցությամբ
աշխատանք է գտնում: Սակայն գույշը մտադիր էր Ամերիկա տե-
ղափոխվել, և նրանք նախ մեկնել են Փարիզ, որտեղ Հայ Համայնքը
նրանց ապրուստի միջոց հայթայթելու նպատակով հանգանակու-
թյուն է կազմակերպել: ԹՀՀԼՍԵՐ-յանին տեսնելու համար ժամանել են
բազմաթիվ հայեր: Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը
համբուրել է նրա ճակատն ու ասել հայերին լավ հայտնի հետևյալ
նախադասությունը. «Ժողովուրդն ավելի չատ համբուրում է Քո
ձևովը, քան իմ Աջը», և դիմելով ներկաներին, ասել է. «Անհրաժեշտ
է մեր հերոսին այնքան պատվել, որ նա ամեն ինչից վեր կանգնի: Մի
ազգ, որ չունի հերոսներ, չունի նաև պատմություն»: 1956 թ. ԹՀՀ-
ԼՍԵՐ-յանները ժամանել են Սան Ֆրանցիսկո: Մինչ իր մահը ԹՀՀԼՍԵՐ-յանն
աշխատել է որպես Գեորգ Մարտիկյանի քարտուղար: Նա ընտրվել
է վերակառուցված Հայ հեղափոխական դաշնակցության կենտրո-
նական կոմիտեում, որի քաղաքական աշխատանքներին մինչև իր

Հետո շահել է Զաքարիայի (1921 թ. օգոստոս) և Դուսմու Փինարի (1922 թ. օգոստոս) մոտ հունական գորքերի դեմ մղած վճռական ճակատամարտերը: Դրա չնորհիվ ստեղծված թուրքական նոր սահմանները 1923 թ. Լոզանում դաշնակիցների կողմից ճանաչվել են: 1923 թ. օգոստոսին Քեմալը Հիմնել է Ժողովրդական կուսակցությունը (1924 թ.՝ Հանրապետական ժողովրդական կուսակցություն) և դարձել 1923 թ. Հոկտեմբերի 29-ին Հռչակված Հանրապետության առաջին նախագահը (1922 թ. նոյեմբերի 1-ին վերացվել էր սուլթանությունը): Գործի են դրվել բարեփոխման լայնածավալ ծրագրեր՝ արդիական ու աշխարհիկ պետության ստեղծման համար (խալիֆայության լուծարք, քաղաքացիական օրենսգրքերի ու լատինական գրի ներմուծում): Վերացվել է նաև սահմանադրության այն պայմանը, որով իսլամը հաստատվել է որպես պետական կրոն: Քեմալական գաղափարախոսությունը (ձևավորվել է 1931 թ.) Հենվել է Հանրապետականության, ազգայնականության, ժողովրդավարության, պետական վարչարարության, աշխարհականացման և հեղափոխականության վրա: 1934 թ. ազգային մեծ ժողովը Քեմալին՝ ի ճանաչումն թուրք ազգի համար նրա ակնառու ծառայությունների, չնորհել է Աթաթուրք (թուրքերի հայր) անունը: Մահացել է Ստամբուլում 1938 թ. նոյեմբերի 10-ին:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԲԱՆԱԶՅԱՆ

Ծնվել է 1879 թ. Թոկատում: Ավարտելով Կարինի (Էրզրումի) Սահասարյան վարժարանը՝ Գերմանիայում ստացել է աստվածաբանական կրթություն: 1901 թ. Արմաշի վանքում ձեռնադրվել է քահանա: 1908 թ. ուղևեցել է նորընտիր Մատթեոս Իզմիրյան կաթողիկոսին Կոստանդնուպոլսից դեպի Սուրբ Աթոռ Էջմիածին: Այնուհետև, մինչև Առաջին աշխարհամարտի բռնկումը, Գերմանիայում շարունակելով ուսումնառությունը՝ իրեն նվիրել է հոգևոր գործունեության: 1914 թ. վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, որտեղ 1915 թ. ապրիլին՝ Հայկական ջարդերի նախօրյակին, ձերբակալվել և քշվել է Դեր Զոր: Նա հրաշքով ազատվել է ստույգ մահից: Արամ Անտոնյանը այն 15 անձերից մեկն է, որ փրկվել է Կոստանդնուպոլսի հայ համայնքի 600 նշանավոր մարդկանց խմբից: Զինադադարից Հետո 1918 թ. Բալաքյանը հրատարակել է իր ապրած եղևոնի վկայությունները՝ «Հայոց Գողգոթա» վերնագրի ներքո: Առաջին աշխարհամարտից Հետո մի

կարճ ժամանակ Մանչեստրում զբաղեցրել է Հայ հոգևորականի պաշտոնը, սակայն Դուրյանի կողմից լուծարվելուց Հետո վերադարձել է Էջմիածին: 1925 թ. Բալաքյանը Գևորգ Հինգերորդ կաթողիկոսի ձեռամբ օծվել է Լախսկոպոս և որպես սուրբ Աթոռի նվիրակ ուղարկվել Ֆրանսիա, Լիզբուրգյան թեմ ստեղծելու նպատակով: Սկսած 1926 թ. նա նվիրումով ծառայել է Ֆրանսիայի հարավում բնակություն հաստատած հայերին, մինչդեռ Փարիզում նրան չի հաջողվել տեական գործունեություն ծավալել՝ Սփյուռքի տարբեր խմբերի քաղաքական երկպառակտության պատճառով: Եպիսկոպոս Բալաքյանը մահացել է 1934 թ. կաթվածից:

ԷՆՎԵՐ ՓԱՍՏ

Ծնվել է 1881 թ. նոյեմբերի 23-ին Կոսանդնուպոլսում, սուլթան Աբդ ալ-Համիդ Երկրորդի չքավաճող անդամներից մեկի ընտանիքում: Ավարտելով ռազմական ակադեմիան՝ 1903 թ. դարձել է Մակեդոնիայում տեղակայված 3-րդ բանակի գորամասերից մեկի Հեծելազորի հրամանատարը և կապ հաստատել ազգային-բուրժուական Հետ: 1908 թ. Հուլիսի երիտթուրքական հեղափոխության կազմակերպիչներից էր և մասնակիցը 1909 թ. ապրիլին Ստամբուլի վրա կատարած ռազմերթի, որի Հետևանքը եղել է Աբդ ալ-Համիդ Երկրորդի գահընկեցությունը: Բեռլինում ավարտելով ռազմական կցորդի պաշտոնավարումը (1909-1911), Տրիպոլիտանիայում մասնակցել է Իտալիայի դեմ պատերազմին (1911), իսկ Բալկանյան պատերազմի ժամանակ (1912-13) 1913 թ. Հունիսի 23-ին կատարել հեղաշրջում, որը Քեմալ և Թալեաթ փաշաների ղեկավարած «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը վերջնականապես իշխանության գլուխ է բերել: Լինելով գլխավոր շտաբի պետ (1913, Հունվար), ռազմական նախարար (1914, փետրվար) և վիցեգեներալիսիմուս (1915-ի սկզբին), ինչպես նաև ամուսնանալով կառավարող սուլթանի զարմուհու հետ՝ նա դարձել է թուրքական քաղաքականության և ռազմավարության իսկական պարագլուխ: Նա պատասխանատուներից է Կենտրոնական պետությունների կողմից պատերազմին տեղակայված թուրքական քաղաքականության և 1915-16 թթ. Հայմասնակցելու թուրքական քաղաքականության և 1915-16 թթ. Հայկական կոտորածների համար: Օսմանյան պետության ռազմական ու քաղաքական փլուզումից Հետո, 1918 թ. Հոկտեմբերին, փախել է

նախ Գերմանիա: Այնուհետև մի որոշ ժամանակ ապրել է Մոսկվայում, ապա միացել Միջին Ասիայում բասմաչների պայքարին ընդդեմ խորհրդային Ռուսաստանի, իրեն հռչակել թուրքեստանի սուլթան և 1922 թ. ապրիլի 4-ին ընկել մարտերից մեկում:

ԳՈՒՑ ԿՈԼՄԱՐ ԲԱՐՈՆ ՖՈՆ ԴԵՐ (Գուց փաշա)

Ծնվել է 1843 թ. օգոստոսի 12-ին Բիլբենֆելդում: Եղել է պրուսական ու թուրքական զենեակ: Մասնակցել է 1866 և 1870–71 թթ. պատերազմներին: Աշխատել է զլխավոր շտաբի պատերազմների պատմության բաժնում, մասնագիտությունը՝ զինվորական գրող: 1883 թ. ծառայել է թուրքական բանակում, վերակառուցել թուրքական բանակը, ստացել փաշա տիտղոսը: Վերադարձել է պրուսական բանակ, սակայն 1909–1911 թթ. կրկին թուրքիայում էր: 1911 թ. ստացել է զենեակ-ֆելդմարշալի կոչում: Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Բելգիայում զենեակ-նահանգապետ էր: Ապա թուրքական կառավարության խնդրանքով դարձել է 1-ին, իսկ ապելի ուշ 6-րդ բանակի հրամանատար: Մահացել է 1916 թ. ապրիլի 19-ին Բաղդադում:

ՅՈՋԱՆՆԵՍ ԼԵՓՄԻՈՒՍ

Ծնվել է 1858 թ. դեկտեմբերի 15-ին Բեռլինում եգիպտագետ ու լեզվաբան Կարլ Ռիխարդ Լեփսիուսի ընտանիքում: Ուսանել է աստվածաբանություն, իմաստասիրություն, նաև մաթեմատիկա, գրականություն և արվեստի պատմություն: 1889 թ. ստացել է փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան, գործել է որպես ծխական քահանա: 1895 թ. հիմնադրել է «Գերմանական առաքելությունն Արևելքում և օգնություն հայերին» կազմակերպությունը: 1896 թ. հրատարակել է «Հայաստանը և Եվրոպան» հայերի դեմ գործած ոճրագործությունների վավերագրերի ժողովածուն, որի մեջ պատասխանատվության է կանչել եվրոպական տերություններին: Առաջին աշխարհամարտի սկզբներին Լեփսիուսը մեկնել է Կոստանդնուպոլիս: 1915 թ. օգոստոսի 10-ին հանդիպում է ունեցել էնվեր փաշայի հետ, որը մերժել է Լեփսիուսի միջամտությունը հայերի գործերին: 1916 թ. լույս է տեսել նրա «Ջակույց թուրքիայում հայ ժողովրդի

վիճակի մասին» (1919 թ.՝ Երկրորդ ընդարձակված հրատարակություն) «Հայ ժողովրդի մահվան երթը» (խորագրով) աշխատությունը: Այս երկրորդ հրատարակությունը լույս է տեսել գրաքննության պայմաններում և չի հասել գրավաճառներին: 20.000 օրինակի մեծ մասը ուղարկվել է «Առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության անդամներին, ավետարանական քահանայական ծառայություններին, Գերմանիայի ուսուցիչների և առաջին և երկրորդ պալատների պատգամավորներին: Բեռլինի ոստիկանապետը բռնագրավել է օրինակների մի մասը և արգելել հետագա հրատարակումն ու տարածումը (մինչև 1980 թ. Գերմանիայում եղել է հինգ հրատարակություն): Լեփսիուսը քաղաքական ճնշման է ենթարկվել նաև իր սեփական համայնքի կողմից, որից հեռացել է: Նա 1919 թ. հրատարակել է գերմանական դիվանագիտական գրադրությունը հայոց ցեղասպանության մասին «Գերմանիան ու Հայաստանը 1914–1918 թթ., դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածու» (խորագրով): Գերմանիայի արտգործ նախարարության հանձնարարությամբ 1920 թ. աշխատակցել է «Եվրոպական կառավարությունների մեծ քաղաքականությունը 1871–1914 թթ.» գրքի հրատարակությանը: Մահացել է 1926 թ. դեկտեմբերի 3-ին Մեռանում:

ՕՅԺՈՒ ԼԻՄԱՆ ՖՈՆ ՋԱՆԴԵՐՍ

Ծնվել է 1866 թ. փետրվարի 17-ին: Եղել է պրուսական զենեակ և թուրքական մարշալ: 1874-ին ծառայության է անցել բանակում, 1913-ից զենեակ-լեյտենանտ էր: 1913-ից մինչև 1919-ը թուրքիայում գերմանական ռազմական միսիայի ղեկավարն էր, թուրքական բանակի 1-ին զորամիավորման հրամանատարը:

Լարվածությունը Ռուսաստանի և թուրքիայի միջև նրա՝ թուրքիա ուղարկվելուց հետո (Լիման ֆոն Ջանդերսի ճգնաժամը) պատճառ էր դարձել, որ նրան նշանակեին 1-ին զորամիավորման հրամանատար և ղրանով իսկ թուրքական բանակի զլխավոր տեսուչ: Մահացել է 1929 թ. օգոստոսի 22-ին Մյունխենում: Գրել է «Հինգ տարի թուրքիայում» (Բեռլին, 1920) գիրքը:

ՀՈՒԳՈ ԼԻՓՄԱՆ

Ծնվել է 1863 թ., մահացել է 1925 թ.: Եղել է Հոգևրույժ: Դատավարության ժամանակ Բեռլինում բժշկական գաղտնի խորհրդական և պատվավոր պրոֆեսոր:

ԹԵՈԴՈՐ ՆԻՍԱՅԵՐ

Ծնվել է 1857 թ. փետրվարի 5-ին Բոլլում (Վյուրթենբերգ): 1894 թվականին Քիլի համալսարանում միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր էր, 1917 թ. միջազգային իրավունքի գերմանական ընկերության նախագահ:

ՄԵՀՄԵՂ ԹԱԼԵԱԹ ՓԱՇԱ

Ծնվել է 1874 թ. սեպտեմբերին Կարիկալայում (էդիրնե նահանգ), չարքային պաշտոնյայի ընտանիքում: Սալոնիկում դպրոցն ավարտելուց հետո մտել է ծառայության և 1895 թ. ստանձնել Սալոնիկի փոստային ու հեռագրական գործակալության պետի պաշտոնը: Միացել է Երիտթուրքական շարժմանը, որի համար 1892 թ. ձերբակալվել է: 1906 թ. Հուլիսի 22-ից մեկն է «Օսմանյան ազատության ընկերության» (հետագայում՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցություն) հիմնադիր յոթ անդամներից, ինչպես նաև վերջինիս եռանդամ «Գերագույն կոմիտեի» անդամներից մեկը: Կարևոր մասնակցություն ունի Երիտթուրքական հեղափոխության նախապատրաստական աշխատանքներին, որի համար 1908 թ. արձակվել է պաշտոնից: Հեղափոխությունից հետո ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր, 1909 թ. մայիսից մինչև 1911 թ. հունվարը՝ ներքին գործոց նախարար, 1911 թ. հոկտեմբերից մինչև 1912 թ. հուլիսը՝ կապի նախարար և 1912-ից՝ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գլխավոր քարտուղար: Էնվեր փաշայի հետ 1913 թ. հունվարի 23-ին կատարել է Երիտթուրքական պետական

հեղաշրջում: Որպես ներքին գործոց նախարար (1913 թ. հունվարից մինչև 1917 թ. փետրվար) և Մեծ վեզիր (1917 թ. փետրվարից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր), նա է գլխավոր պատասխանատուն հայերի տեղահանության համար և վարում էր, չնայած Անտանտի նկատմամբ ունեցած սկզբնական համակրանքին, Կենտրոնական պետությունների հետ դաշինքի քաղաքականություն: 1918 թ. հոկտեմբերին փախել է Գերմանիա: 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում սպանվել է հայ ուսանող Սողոմոն Թեհլերյանի կողմից:

**ԳՅՈՒՆԹԵՐ ՖՈՒՔՍ
ՀԱՆՍ-ՈՒԼՐԻՆ ԼՅՈՒԴԵՄԱՆ**

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՓԱՍՏԱԹՂԵՐ ՈՒ ԵՐԿՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Հրատ. խմբագիր՝ Հ. Բ. Պետրոսյան
Տնխ. խմբագիր՝ Վ. Զ. Բղոյան
Կազմի ձևավորումը՝ Գ. Վ. Մարիկյան**

**Համակարգչային չարվածքը և
ձևավորումը թ. Վ. Վարդանյանի**

**Ստորագրված է տպագրության 24.07.08 թ.: Ձափսը՝ 60x84 1/16:
Թուղթը՝ օֆսեթ: Հրատ. 5,8 մամուլ, տպագր. 7,25 մամուլ=6,74
սլայմ, մամուլի: Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 55:**

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52